

Kandidatspeciale

Af Karoline Baden Staffensen

Religionsfrihedens indførelse i Danmark

- en undersøgelse af den teoretiske og praktiske implementering af Grundlovens religionsfrihed efter 1849 for dissenterne inden for det danske skolevæsen.

Vejleder: Jes Fabricius Møller
Afleveret d. 04.04.2013

KAPITEL 1: INDLEDNING	3
Den hidtidige forskning	4
Metode og teori	7
Emnets afgrænsning og kildematerialet	8
Begrebshistorie	11
Analysetilgang	12
Specialets opbygning	13
KAPITEL 2: SKOLEVÆSENET OG DISSENTERBEFOLKNINGEN FREM TIL 1849	15
Skolevæsenets opståen	15
Det københavnske skolevæsen	17
Dissenternes forhold før religionsfriheden	19
KAPITEL 3: ANALYSE AF LOVGIVNINGSNIVEAUET	22
Udarbejdelsen af Lov af 13/4-1851 om Ægteskabs Indgaaelse udenfor de anerkjendte Troessamfund eller imellem Medlemmer af forskellige Troessamfund m.V.	23
Kultusminister Madvigs lovudkast	23
Spandets forslag til Lov om Troesfrihed	24
1. behandling af Spandets forslag	25
2. behandling af Spandets forslag	29
3. behandling af Spandets forslag	33
Behandlingen i Landstinget	35
Lovens endelige udformning	36
Udarbejdelsen af Lov af 2/5-1855 indeholdende nogle forandrede Bestemmelser i Anordningerne om Skolegangen og om Udskrivningen af Skolen	37
Lovforslagets behandling i 1853-54	37
Lovforslagets behandling i 1855	40
Marts 1864: Albertis forespørgsel til Kultusministeren om folkekirkebørns optagelse i dissenterskoler	42
Udarbejdelsen af Lov af 30/9-1864 Om Tillæg til Loven af 1855	45
Delkonklusion: Tendenser i rigsdagsdebatterne	50

KAPITEL 4: ANALYSE AF FORVALTNINGSNIVEAUET	51
Sager fra den københavnske skoleforvaltning	51
Ægteparret Mønsters baptistskole	51
Jomfru Mathiesens mormonskole	52
Den katolske menigheds kirkeskole	53
Pastor Grunnets undervisningsvirksomhed	54
Jomfru Levins højere pigeskole	55
Jomfru Bendixens pigeskole	55
Den katolske menigheds skolekommission	56
Katolske mødres ændring af opdragelseserklæringer	57
Methodistsamfundets skole	57
Den hellige Joseph Søstres Skoles protestantiske afdeling	58
Frøken Samsons indstilling til lærerindeeksamen	58
Søster Stephanie Francoz	59
Forvaltningen af dissentersager inden for skolevæsenet	60
Delkonklusion: Forvaltningspraksis i det københavnske skolevæsen	62
KAPITEL 5: AFSLUTNING	64
Sammenfatning af undersøgelsens hovedtemaer	64
Religionsfrihedsbegrebets betydning	64
Folkekirkens manglende ordning	66
Religion og moral	66
Dissenterne som trusselsbillede	68
Religionsfriheden i et fremskridtsperspektiv	70
Konklusion	72
ABSTRACT	74
The introduction of freedom of religion in the Danish school system	74
LITTERATUR- OG KILDEOVERSIGT	75
Litteratur	75
Trykte kilder	76
Lovgivningsmateriale	76
Øvrige trykte kilder	78
Utrykte kilder	78

Kapitel 1: Indledning

Religionsfriheden blev indført i Danmark med Junigrundloven af 1849. Det var og er en af Grundlovens væsentligste bestemmelser og indebar et afgørende brud med den hidtidige lovgivning.

Religionsfrihedsparagrafferne gjorde op med enevældens religionstvang og bestemte, at det religiøse tilhørsforhold ikke længere måtte stå i vejen for fuld nydelse af borgerlige og politiske rettigheder.

Alligevel sås der i tiden efter 1849 mange eksempler på tvivlsspørgsmål i sager om religionsfriheden, og for en del af den danske dissenterbefolkning¹ blev forventningerne til de nye rettigheder ikke indfriet. Jens Rasmussen, der har stået for en betydelig del af forskningen i forholdet mellem kirke og stat i Danmark, konstaterer, at religionsfrihedens indførelse i 1849 hverken var fuldstændig eller konsekvent.²

Endnu i dag findes der nogle steder en opfattelse af, at religionsfriheden ikke er tilstrækkelig gennemført i det danske samfund. Jørgen Nybo Rasmussen var i anledning af 150-årsjubilæet for Grundloven og religionsfriheden i 1999 med til at udgive *En jubilæumshilsen fra danske katolikker og baptister*. I indledningen til denne omtaler han ”...de endnu manglende konsekvenser [af religionsfriheden]” og fortsætter: ”Demokratiet skammes på det religiøse område stadig af visse fordomme og af den evangelisk-lutherske kirkes monopolstilling i staten, som i dag ikke mere med rimelighed kan forsvares.”³

At religionsfriheden ikke var ensbetydende med religionslighed er åbenlyst. Ifølge Grundlovens § 3⁴ skulle den luthersk-evangeliske Folkekirke understøttes af staten, og dette medførte en særstatus i forhold til andre religionssamfund. Men det var tilsyneladende kompliceret at finde ud af, hvor langt Folkekirkens privilegier skulle række, når man samtidig måtte forholde sig til den nye religionsfrihed.

Det danske skolevæsen var et af de områder, hvor der opstod konflikter med dissenterbefolkningen i forbindelse med

¹ Begrebet *dissenter* betegner her den del af befolkningen, som ikke tilhører Stats- eller Folkekirken. Herved bliver det nogenlunde ensbetydende med det beslægtede *dissident*, som også kan henvise til en anderledes tænkende person i en bredere henseende, f.eks. også brugt om politiske systemkritikere i nogle østeuropæiske lande. I 1800-tallets Danmark er det dog *dissenter*, som almindeligvis bruges om de religiøse mindretal uden for Folkekirken, f.eks. i rigsdagsdebatterne. Det er derfor også i denne betydning, at begrebet vil blive anvendt i denne undersøgelse. Ordbog over det danske Sprog: <http://ordnet.dk/ods/ordbog?aselect=Dissenter&query=dissenter> ; <http://ordnet.dk/ods/ordbog?aselect=Dissident&query=dissident> (27.11.2012)

² Jens Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven af 1849.*, 2009, s. 263

³ Jørgen Nybo Rasmussen (red.): *Religionsfrihed i 150 år. En jubilæumshilsen fra danske katolikker og baptister*, 1999, s. 8

⁴ I Danmarks Riges Grundlov af 05/06-1953 er det § 4

religionsfrihedens indførelse. Skolevæsenet var historisk set tæt knyttet til den luthersk-evangeliske kirke, og skolens særlige opgave med at danne samfundets fremtidige borgere betød, at området dengang som nu var et værdipolitisk kampfelt, der i høj grad optog samtidens politikere. Selvom dissenterne kun udgjorde en meget lille gruppe i skolevæsenet, blev deres tilstedeværelse og kravet om religionsfrihed af flere politikere og embedsmænd set som en trussel imod det eksisterende skolevæsen og blev derigennem en trussel mod nogle samfundsmæssige normer mere generelt. Hermed var der lagt an til et kompliceret forhold imellem lovgiverne, myndighederne og dissenterbefolkningen, og skolevæsenet udgør af denne grund et interessant felt for en undersøgelse af religionsfrihedens indførelse.

Dette leder frem til følgende problemformulering:

Formålet med dette speciale er at undersøge den teoretiske og praktiske implementering af Grundlovens religionsfrihed efter 1849 med fokus på de lovgivnings- og forvaltningsmæssige konsekvenser for dissenterne inden for det danske skolevæsen.

Som det påpeges i det ovenstående, var indførelsen af religionsfriheden ikke nogen ukompliceret proces. Dette speciale arbejder ud fra en overbevisning om, at komplikationerne i høj grad skyldtes nogle meget forskelligartede forventninger til, hvilke konsekvenser religionsfriheden måtte have for forskellige grupper i samfundet, og en grundlæggende uklarhed om, hvordan religionsfrihedsbegrebet skulle forstås.

Den hidtidige forskning

Emnerne religionsfrihed og dissenternes vilkår inden for skolevæsenet er blevet behandlet i flere forskellige typer af historisk forskningslitteratur. Først og fremmest tages emnerne op i den skolehistoriske litteratur. Inden for dette felt er hovedværket Joakim Larsens grundige og tungtvejende skolehistorie fra omkring 1900. Værket består af *Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536-1784* fra 1916, *Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1784-1818* fra 1893 og *Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818-1898* fra 1899.

Dissenternes vilkår er bare et blandt utallige forhold, som tages op i Larsens skolehistorie. Behandlingen af emnet koncentrerer sig derfor hovedsageligt om loven af 13/4-1851, der var med til at sætte rammerne for dissenterbørns religiøse opdragelse. Larsen mener dog ikke, at loven formåede at skabe fuldstændig klarhed omkring dissenternes rettigheder på dette område, og han illustrerer sin pointe ved at henvise til en sag fra 1853, hvor et mormonsk forældrepar nægtede at lade deres børn deltage i den offentlige skoles

religionsundervisning. Sagen blev taget op i skoledirektionerne, af landets biskopper og på ministerielt plan, men på trods af dette lykkedes det ikke at nå til en klar afgørelse. Ifølge Larsen kunne en løsning på situationen måske have været fundet ved at indfri Grundlovens § 83⁵ om en ordning af dissenterne forhold i en samlet dissenterlov. Men, som det også fremgår hos Larsen, var spørgsmålet endnu uafklaret og henstod "...i samme svævende Ubestemthed..."⁶ ved værkets udgivelsestidspunkt.⁷

Et nyere og meget væsentligt bidrag til historieskrivningen om det danske skolevæsen i 1800-tallet og derunder om dissenterbefolkningens vilkår er givet af Erik Nørr. Nørr har i særlig grad beskæftiget sig med emnet i afhandlingerne *Skolen, præsten og kommunen* fra 1994 og *Det højere skolevæsen og kirken. Faget Religion i sidste halvdel af det 19. århundrede* fra 1979.

I den første af disse behandler Nørr forholdene inden for det almene skolevæsen i perioden 1841-1899 og undersøger blandt andet, hvilke konsekvenser religionsfrihedsparagrafferne fik for det gejstlige tilsyn. I sin behandling af dissenteremnet nævner han udover 1851-loven også lovene af 2/5-1855 og 30/9-1864, som han i den sammenhæng kalder *frihedslovene*. Ifølge Nørr var det disse tre, som tilsammen kom til at udgøre de lovmæssige rammer for dissenterbørns skolegang. De konkrete eksempler, som Nørr inddrager, er alle fra bogens fokusområde, som består af Hornum-Fleskum herreders provsti i Østthimmerland.⁸

I *Det højere skolevæsen og kirken. Faget Religion i sidste halvdel af det 19. århundrede* er det, som det fremgår af titlen, religionsfaget, der er hovedemnet, og da netop religionsundervisningen var en af de hyppigste årsager til de dissenterrelaterede konflikter i skolevæsenet, er dissenterne forhold også behandlet. I værket fokuserer Nørr på det højere skolevæsen, men mange af de problematikker, som blev taget op i forbindelse med dissenterne, ligner dem for børneskolen, som dette speciale behandler. Nørr påpeger den tendens, at konflikterne i særdeleshed opstod i gråzonesager, hvor folkekirkebørn ønskedes optaget i dissenter-skoler, eller dissenterlærere søgte ansættelse i de offentlige skoler. Nørr argumenterer for, at forklaringen på de mange dissenterrelaterede tvivlsager og konflikter inden for skolevæsenet skal findes i det, han kalder *dobbeltheden i Grundloven*. Denne dobbelthed består i, at Grundloven på den ene side lovfæster religionsfriheden, men på den anden side kræver, at staten understøtter ét trossamfund, Folkekirken, frem for de andre. Forskellige opfattelser af disse paragraffers vægtning

⁵ I Danmarks Riges Grundlov af 05/06-1953 er det § 69

⁶ Joakim Larsen: *Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818-1898*, 1899/1984, s. 181

⁷ Joakim Larsen: *Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818-1898*, 1899/1984, s. 180-81

⁸ Erik Nørr: *Skolen, præsten og kommunen*, 1994, s. 391-399

og konsekvensen for dissenterne og skolevæsenet medførte ifølge Nørr ivrig diskussion i hele den anden halvdel af 1800-tallet.⁹

Siden begyndelsen af 2010 er der på Aarhus Universitet blevet arbejdet på et stort nyt projekt om den danske skolehistorie. Projektet skal resultere i et fembindsværk, der samlet beskriver skolevæsenets historie siden middelalderen og er planlagt til at udkomme i løbet af 2013-14 i anledning af 200 års jubilæet for skoleanordningerne af 29/7-1814. Værket er således stadig under udvikling på nuværende tidspunkt, og som studentermedhjælper på projektet har jeg haft mulighed for at følge arbejdet og læse manuskriptet til bøgerne.

Dissenterbefolkningens vilkår er hovedsageligt behandlet af Anette Faye Jacobsen i værkets tredje bind, som dækker perioden 1850-1920. I et kapitel om religiøse og kulturelle mindretal i det danske skolesystem beskæftiger Jacobsen sig med dissenterne og i særdeleshed med jødiske, katolske og de tyske protestantiske menigheders skoler og elever. Hun beskriver desuden den situation, som opstod i midten af 1880'erne, da fænomenet med børn, der skulle opdrages *uden positiv trosbekendelse*, begyndte at optræde i det københavnske skolevæsenes statistikker for herefter kun at stige i antal de følgende år.

Ifølge Jacobsen var staten på trods af sin skepsis over for dissentersamfundene og frygt for deres missionerende virksomhed forhindret i at handle aktivt imod dette på grund af religionsfriheden. Det eneste, man kunne gøre, var derfor at holde nøje øje med de religiøse minoritetsskoler. Når myndigheders religiøse tolerance alligevel voksede i løbet af 1800-tallets anden halvdel, mener Jacobsen ikke kun, at det skyldtes det voksende antal dissenter, men også de kampe, som blev udkæmpet imellem forskellige grupperinger internt i Folkekirken.¹⁰

En andet sted, hvor dissenternes forhold inden for skolevæsenet behandles, er i den litteratur, som beskæftiger sig med de enkelte trossamfund og disses historieskrivning. Inden for dette forskningsfelt er Martin Schwarz Laustens udredning om det jødiske trossamfund med sine seks bind et af de mest dybdegående og omfattende eksempler.

Lausten begrunder ligesom Joakim Larsen en del af konflikterne inden for skolevæsenet med den manglende lovgivning for dissenterne, som ellers var givet med Grundlovens løfte i § 83. Han uddyber, at sagerne kompliceredes af, at myndighederne på grund af denne uafklarede situation stadig henviste til den hidtidige lovgivning som gældende. Dermed kom religionsfriheden ikke til at træde i kraft umiddelbart med Grundlovens indførelse.¹¹

⁹ Erik Nørr: *Det højere skolevæsen og kirken. Faget Religion i sidste halvdel af det 19. århundrede*, 1979, s. 293-304

¹⁰ Anette Faye Jacobsen i: Charlotte Appel og Ning de Coninck-Smith (red.): *Danske skolehistorie. Hverdag, vilkår og visioner gennem 500 år*, bind 3, kapitel 12 (under udgivelse)

¹¹ Martin Schwarz Lausten: *Folkekirken og jøderne*, 2007, s. 258

Der findes andre eksempler på trossamfund, hvis historiske udvikling i Danmark er beskrevet. De fleste har dog en mere berettende karakter og berører kun skolegangen overfladisk.

En helt tredje vinkel på dette speciales emne findes i Jens Rasmussens bog om religionstolerance og religionsfrihed. Bogen adskiller sig fra de andre her beskrevne ved, at den ikke direkte beskæftiger sig med skolevæsenet, men til gengæld går i dybden med forudsætningerne for og konsekvenserne af Grundlovens religionsfrihedsparagraffer generelt.

Rasmussens teori er, at religionsfrihedens indførelse i langt højere grad var præget af kontinuitet end af bruddet med det gamle system. Forudsætningerne for religionsfriheden blev allerede skabt i begyndelsen af 1800-tallet, hvor ønsket om en øget religiøs frihed begyndte at udbredes. På samme måde fortsatte en del af de gamle systemer og principper med at fungere efter Grundlovens indførelse. Derfor karakteriserer Rasmussen som tidligere nævnt den religionsfrihed, der indførtes med Grundloven i 1849, som ufuldstændig.¹² Denne teori kan også medvirke til at forklare de problemer, som opstod i forbindelse med religionsfrihedens realisering inden for skolevæsenet.

Dissenternes vilkår inden for skolevæsenet omkring tiden for religionsfrihedens indførelse er behandlet flere steder, og alle enes om, at situationen for dissenterne efter 1849 var uklar. Problemstillingens udgangspunkt er altså identificeret i forskningen. Men da emnet hos alle forfatterne udgør en bifortælling, mens deres hovedfokus ligger andre steder, gøres der intet forsøg på at give en udtømmende udredning af problemernes omfang og karakter eller en forklaring på, hvorfor religionsfrihedens implementeringsproces blev, som den gjorde.

Der er derfor god grund til i dette speciale at tage fat på arbejdet med en samlet undersøgelse af de lovgivnings- og forvaltningsmæssige konsekvenser, som religionsfrihedens indførelse i 1849 fik for dissenterne inden for det danske skolevæsen.

Metode og teori

Dette speciales fokus er implementeringsprocessen ved religionsfrihedens indførelse. Formålet er at undersøge realiseringsprocessen for derigennem at nå til en dybere forståelse af de komplikationer, som opstod i forbindelse med denne.

Den ene del af specialets undersøgelse omhandler implementeringen af religionsfriheden i den almene lovgivning. Lovgivningen satte rammerne for skolevæsenets forvaltningspraksis, men

¹² Jens Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven i 1849*, 2009, s. 261-64

lovgivningsprocessen og de vedtagne love alene kan kun give et billede af den normative indførelse af religionsfriheden i samfundet. Derfor omfatter undersøgelsen også en fremstilling af konkrete forvaltningssager fra skolevæsenet, der skal belyse de reelle konsekvenser, som de lovgivningsmæssige initiativer fik for dissenterbefolkningen.

Da lovgivningen udgjorde udgangspunktet for forvaltningen, vil den del af undersøgelsen, som behandler lovgivningsniveauet, blive fremstillet først, og derefter vil en behandling af forvaltningsniveauet følge. Derved vil forholdet imellem den teoretiske realisering af religionsfriheden i lovgivningen og den praktiske i forvaltningen kunne undersøges og den samlede realiseringsproces vurderes. Den kronologiske opbygning af begge analyseafsnit gør det desuden muligt at følge udviklingen igennem den periode, som specialet dækker.

Emnets afgrænsning og kildematerialet

Mens det første analyseafsnit beskæftiger sig med den nationale lovgivning ved at se på Rigsdagens arbejde, har det været nødvendigt at afgrænse det geografiske område for undersøgelsen af forvaltningen yderligere. Datidens forskellige skolelove og tilsynsstrukturer for henholdsvis landet, købstæderne og København betyder, at en analyse af forvaltningspraksissen på landsplan ville være blevet kompliceret i en uhensigtsmæssigt grad. Det er derfor besluttet at koncentrere forvaltningsanalysen om det københavnske skolevæsen. Dette område er valgt, fordi størstedelen af den danske dissenterbefolkning i midten af 1800-tallet var bosat i København, og langt de fleste dissenterrelaterede skolesager derfor opstod der.

Undersøgelsen koncentrerer sig om de første tre årtier efter Grundlovens indførelse. Hvis rammerne for specialet havde været ubegrænsede, kunne det have været interessant at udvide perioden til hele den anden halvdel af 1800-tallet. Det ville have givet mulighed for også at gå i dybden med det perspektiv på religionsfriheden, der omhandler de folk, som helt fravalgte religionen; noget der først for alvor blev aktuelt inden for skolevæsenet fra midten af 1880'erne.¹³ Men på grund af specialets begrænsede omfang har det været nødvendig at fokusere på de initiativer, som blev taget umiddelbart efter Grundlovens indførelse i perioden 1849-1880.

Kildematerialet til den første analysedel vedrørende lovgivningsniveauet stammer fra *Rigsdagstidende*, hvori alle debatter fra Folketinget og Landstinget er ordret refereret og udgivet af Rigsdagen.

¹³ Anette Faye Jacobsen i: Charlotte Appel og Ning de Coninck-Smith (red.): *Dansk skolehistorie. Hverdag, vilkår og visioner gennem 500 år*, bind 3, kapitel 12 (under udgivelse)

Religionsfriheden og dissenterens vilkår i forhold til skolevæsenet behandles mere eller mindre direkte i mange forskellige sammenhænge, og det har derfor været nødvendigt at fokusere på udarbejdelsen af de mest betydningsfulde love. Dette betyder, at det første analyseafsnit koncentrerer sig om følgende love:

- Lov af 13/4-1851 om Ægteskabs Indgaaelse udenfor de anerkjendte Troessamfund eller imellem Medlemmer af forskjellige Troessamfund m.V.

- Lov af 2/5-1855 indeholdende nogle forandrede Bestemmelser i Anordningerne om Skolegangen og om Udskrivningen af Skolen

- Lov af 2/5-1855 indeholdende nogle forandrede Bestemmelser i Anordningerne om Skolegangen og om Udskrivningen af Skolen

For de første to af disse love var tilblivelsesprocessen så lang, at den strakte sig over flere rigsdagsår eller sessioner. I analysen af debatten under arbejdet med 1851-loven er Kultusminister Madvigs lovudkast fra april 1850 behandlet som det første initiativ til den endelige lov.

Alle rigsdagsmedlemmer havde desuden ret til at stille forespørgsler til regeringens ministre og dette medførte naturligvis debatter, som ligeledes er trykt i *Rigsdagstidende*. Et eksempel på denne praksis ses i sagen fra marts 1864, hvor folketingsmedlem C.C. Alberti udbad sig Kultusministerens svar på et spørgsmål vedrørende dissenterskolernes ret til at optage folkekirkebørn. Denne forespørgsel medtaget og behandlet i den første analysedel, da den knytter sig direkte til en forvaltningssag fra det københavnske skolevæsen og giver et mere nuanceret indblik i rigsdagsmedlemmernes holdninger til undersøgelsens kerneområde.

Rigsdagstidende gengiver de politiske debatter meget præcist og direkte og synliggør derved de ideer og synspunkter, som var i spil blandt Rigsdagens medlemmer. Det er også interessant at bemærke, hvilke temaer der netop ikke blev taget op eller ikke medførte større debat i Rigsdagen. Materialet er derfor velegnet til at give et billede af lovgivningsarbejdets karakter, og af hvorledes debatterne førte til konkrete love. Desuden illustrerer de dissenterrelaterede debatters omfang og længde i forhold til lovgivningsdebatterne generelt den alvor og interesse, hvormed spørgsmålet blev opfattet af de involverede parter.

Det nævnes flere gange under rigsdagsdebatterne, at de omhandlede emner også optog opmærksomhed i den brede befolkning, og i nogle tilfælde bruges folkestemningen endda som et argument i den politiske debat. Derfor kunne det også, hvis specialets omfang og tidsramme havde tilladt det, have været interessant at supplere analyse materialet med kilder fra den offentlige debat i tidsskrifter, debat litteratur og lignende. Derudover kunne en inddragelse af materiale

fra de to kirkekommissioner, som blev nedsat i 1853 og 1868 for at indfri ordningen af Folkekirkens forhold, formentlig også have bidraget til en dybere forståelse af de komplikationer, som realiseringen af religionsfriheden var forbundet med.

Det andet analyseafsnit omhandlende forvaltningsniveauet er først og fremmest baseret på en række sagsresuméer fra årsskriftet *Beretning om det Københavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand*. Skriftet blev udgivet af den københavnske skoledirektion og udkom hvert år fra 1844.¹⁴ Indholdet er hovedsageligt statistisk materiale om elevtal, undervisningstimer, økonomi, m.m. I slutningen af hvert skrift er der under overskriften *Af Sager, som have været forhandlede under Directionen, fremhæves følgende* desuden givet korte fremstillinger af de sager og afgørelser fra det forløbne år, som vurderedes til at være af principiel karakter. Herfra er de sager, som omhandler dissenterbefolkningen eller religionsfrihedsspørgsmålet, udvalgt. For perioden 1849-1880 kan det opgøres til 12 sager. Nogle sager blev taget op gentagne gange over flere år, men disse er her behandlet under en samlet sag. I andre tilfælde, særligt med hensyn til den katolske menighed, kan flere sager relateres til hinanden, men optræder i analysen under hver deres punkt, da de har forskelligt fokus. I de tilfælde, hvor det har været muligt, er sagsresuméerne desuden suppleret med arkivmateriale fra de korrespondancer, som lå til grund for og udgjorde selve sagsbehandlingen i skoledirektionen. Desværre har det kun været muligt at opspore en lille del af sagerne i den københavnske skoledirektions arkiv. I de resterende sager er fremstillingen alene baseret på skoledirektionens trykte beretninger.

Kildematerialet til forvaltningsanalysen stammer altså hovedsageligt fra den københavnske skoledirektions beretninger, og der er i disse snarere tale om partsindlæg end en neutral udlægning af sagerne. I de tilfælde, hvor der har været mulighed for at sammenligne beretningernes fremstilling med de originale dokumenter fra arkivet, er der dog ikke fundet nogen egentlige uoverensstemmelser imellem de to. Tværtimod ser både skoledirektionens egne og modparternes indlæg ud til at være meget præcist refereret. Derimod er der flere steder i beretningerne, hvor skoledirektionens holdninger eller opfattelse af sagerne træder tydeligt frem. Dette kan dog bidrage til at nuancere forståelsen af direktionens dispositioner og afgørelser, og materialets klare subjektive karakter bliver derfor med de rette forbehold i højere grad en styrke end en svaghed ved beretningernes kildemæssige egenskaber.

¹⁴ Fortsættes fra 1921 som *Årsberetning for Københavns Skolevæsen*

Begrebshistorie

Det teoretiske udgangspunkt for dette speciale er inspireret af begrebshistorien. Den begrebshistoriske teori fokuserer på at identificere begrebers forskellige betydninger på forskellige tidspunkter i historien. Reinhardt Koselleck, som var en af hovedaktørerne inden for denne retning, har i værket *Geschichtliche Grundbegriffe* påvist, hvordan en lang række grundbegreber gennem tiden udvikler sig og kan ændre betydning grundlæggende. Koselleck beskriver derfor formålet med begrebshistorien således: ”Under begrebsafklaringens dyse bliver forgangne udsagn præciseret, hvormed de i fortiden intenderede sagsforhold eller relationer gøres tydeligere for os.”¹⁵

Begrebshistorie handler derfor om at opnå den størst mulige indsigt i en periode eller et emne ved at stræbe efter at forstå periodens grundbegreber ud fra begrebernes egne præmisser. Denne erkendelse er afgørende ved en undersøgelse af religionsfrihedens indførelse i midten af 1800-tallet.

Jens Rasmussen antyder i bogen *Religionstolerance og religionsfrihed*, at nogle af de senere, kritiske fremstillinger af myndighedernes behandling af dissenterbefolkningen omkring tiden for grundlovsindførelsen egentlig bunder i en moderne - og i forhold til datidens samfund misvisende - forståelse af religionsfrihedsbegrebet hos de pågældende forfattere. Ved at tage udgangspunkt i en moderne forståelse af, hvad religionsfrihed bør indebære, risikerer disse forfattere at dømme myndighederne uretfærdigt hårdt.¹⁶ For at undgå denne faldgrube vil en del af denne undersøgelse også handle om at identificere de centrale aktørers opfattelse eller opfattelser af religionsfriheden og andre for emnet væsentlige begreber.

I den forbindelse må det også bemærkes, at der i perioden tilsyneladende ikke skelnedes skarpt imellem begreberne religionsfrihed og trosfrihed. Den eneste i kildematerialet, der forsøger at definere de to begreber forskelligt, er folketingsmedlem A.K. Damgaard, der under debatten forud for loven af 13/4-1851 taler om trosfriheden som individets ret til at vælge sin personlige tro, mens religionsfriheden angår retten til at oprette og forsamles i frie trossamfund.¹⁷ Der er dog intet, der tyder på, at disse definitioner vandt nogen bredere opbakning.

I dette speciale vil det som udgangspunkt være betegnelsen religionsfrihed, der anvendes i de diskuterende og konkluderende afsnit, mens brugen i analyseafsnittene vil afhænge af hvilken betegnelse, der bruges i kildematerialet i den omhandlede sammenhæng.

¹⁵ Reinhart Koselleck: *Begreber, tid og erfaring*, 2007, s. 66

¹⁶ Jens Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven i 1849*, 2009, s. 33-35

¹⁷ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 2. session, 1850, sp. 4480-81

To andre centrale begreber bør også kort behandles her, nemlig dissenterne og Folkekirken. Dissenterne defineres her som de religiøse mindretal, der stod uden for Folkekirken. I tiden umiddelbart efter Grundlovens indførelse, var der dog endnu usikkerhed om, hvordan begrebet og institutionen Folkekirken skulle defineres. Jens Rasmussen beskriver de problemer, som man under Den grundlovgivende Rigsdagsforsamling oplevede med hensyn til at lægge sig fast på en fælles bestemmelse om, hvad Folkekirken skulle være. Det var særligt kirkens forhold til staten og selve forståelsen af, hvad det evangelisk-lutherske trossamfund kunne rumme, der var delte meninger om. Rasmussen skriver, at ”[d]enne uklarhed om en definition af Folkekirken forblev slutresultatet i Grundloven.”¹⁸ Løsningen blev i stedet at udskyde problemet ved at indføre en løfteparagraf i Grundloven¹⁹, som lovede en fremtidig ordning af kirkens forhold.²⁰ Denne ordning er endnu ikke gennemført, men rigsdagsdebatterne viser, at man i årtierne efter Grundloven levede med en forventning om, at den snart ville finde sted, og at dette ville medføre, at kirken fik et organ, hvorigennem den kunne definere sig selv. Da dissenterbegrebet som sagt defineres på baggrund af forholdet til Folkekirken, medførte usikkerheden omkring denne naturligvis en tilsvarende usikkerhed med hensyn til dissenterbegrebet. For en del af Folkekirkens medlemmer kunne en stramning af kirkens rammer have betydet, at de var kommet til at stå uden for denne, hvilket havde gjort dem til en del af dissenterbefolkningen. Selvom alle de dissentersamfund, som denne undersøgelse vedrører, er blandt de traditionelle trossamfund, kommer den uklarhed, som lå i begreberne og dermed i hele situationen, til udtryk flere gange under debatterne.

Analysetilgang

Den metodiske tilgang i specialets analyser er inspireret af Carol Bacchis *What's the Problem Represented to be*-tilgang, også kaldet WPR-tilgangen. Metoden er udviklet til undersøgelser af lovgivningsstof, politiske strategier og lignende materiale. Formålet er at undgå at låse sig fast i en bestemt forståelse af en problematik på grund af måden, den fremlægges på. WPR-tilgangen er en udvikling af diskursanalysen, men med en mindre tekstnær og detaljeorienteret tilgang. I stedet er der et mere overordnet fokus på de synspunkter og forståelsesrammer, som det analyserede materiale indeholder, og det gør tilgangen hensigtsmæssig i forhold til formen og omfanget af det kildemateriale, som denne undersøgelse anvender.

¹⁸ Jens Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven i 1849*, 2009, s. 219

¹⁹ Danmarks Riges Grundlov af 05/06-1849, § 80; i Danmarks Riges Grundlov af 05/06-1953 er det § 66

²⁰ Jens Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven i 1849*, 2009, s. 216-21

WPR-tilgangen er baseret på Bacchis teori om, at problemer konstrueres og defineres igennem de løsningsmodeller, som de bliver mødt med. Ved at undersøge de løsningsforslag, som stilles til et givent problem, kan man derfor få en større indsigt i de forskellige opfattelser af selve problemet, som ligger bagved.

Bacchi opstiller en række spørgsmål, som kan anvendes i analysearbejdet. Analysespørgsmålene fokuserer på, hvordan det undersøgte problem fremstilles, hvilke opfattelser eller fordomme fremstillingen tager afsæt i, og hvad det er for nogle overordnede forståelsesrammer, som ligger til grund for fremstillingen af problemet. De opstillede spørgsmål skal hjælpe til at synliggøre bagvedliggende forståelser af problemet hos de vedkommende aktører. Men metoden stræber også efter at gøre opmærksom på mulige alternative opfattelser ved at identificere de aspekter af det pågældende problem, der ikke italesættes eller fremstår som uproblematiske i fremstillingen.

Bacchi understreger, at en udbytterig anvendelse af hendes metode ikke kræver, at alle analysespørgsmål anvendes direkte, men at fremgangsmåden afhænger af emnet. Der er dermed åbnet op for en relativt fri anvendelse af Bacchis metode.²¹ I dette speciales analyse vil WPR-tilgangen fungere som det bagvedliggende tankesæt, og det vil være grundideen om forholdet imellem forståelsen af et problem og den deraf foretrukne løsningsmodel og ikke de enkelte analysespørgsmål, der vil strukturere analysearbejdet.

Som analyseafsnittene vil vise, var spørgsmålet om religionsfriheden i forhold til skolevæsenet i midten af 1800-tallet karakteriseret ved de mange forskellige og modsatrettede opfattelser af, hvilke udfordringer Grundlovens religionsfrihedsparagraffer medførte, og af hvilke løsningsmodeller der var hensigtsmæssige. For at skabe en større klarhed over denne situation vil tilgangen i analyserne være at identificere synspunkter og opfattelser af religionsfrihedsbegrebet og af beslægtede emner, som mere eller mindre direkte havde indvirkning på realiseringen af religionsfriheden. Der vil derfor blive fokuseret på, hvad det er for nogle holdninger, der kom til udtryk i rigsdagsdebatterne og i forvaltningssagerne fra det københavnske skolevæsen, og hvilke konsekvenser disse fik for realiseringsprocessen.

Specialets opbygning

I det følgende kapitel vil der blive givet et kort indblik i den historiske kontekst og situationen for dissenterne før og lige omkring Grundlovens indførelse. Afsnittene vil fokusere på skolevæsenet og dissenterbefolkningens vilkår, da formålet er at skabe et udgangspunkt for at se på de forandringer, som Grundloven førte med sig på dette område. Herefter følger de to analyseafsnit vedrørende henholdsvis lovgivnings- og forvaltningsniveauet i kapitel 3 og 4. I det afsluttende

²¹ Carol Bacchi: *Analysing policy: What's the problem represented to be?*, 2009, s. 1-21

kapitel 5 vil de vigtigste gennemgående tematikker fra analyserne og selve religionsfrihedsbegrebet blive taget op og diskuteret, hvorefter den endelige konklusion vil blive udledt.

Kapitel 2: Skolevæsenet og dissenterbefolkningen frem til 1849

Grundlovens indførelse førte til betydelige forandringer for dissenterbefolkningen og på sin vis også for det danske skolevæsen. For at sætte de problemstillinger, som religionsfriheden medførte, i perspektiv er det nødvendigt at give et indblik i situationen før 1849. I dette afsnit vil skolevæsenets historiske udvikling og opbygning og dissenterbefolkningens vilkår i Danmark før religionsfriheden derfor kort blive ridset op.

Skolevæsenets opståen

Mens det kan diskuteres, hvor langt tilbage i historien det danske skolevæsen kan spores, er der derimod ingen tvivl om, at skolen fra sin oprindelse var tæt knyttet til kirken.

Nogle mener, at man allerede umiddelbart efter reformationen kunne se en tendens til, at den lutherske kirkes fokusering på den enkeltes tro og på den kundskab om det religiøse, som var en forudsætning for den rette tro, medførte en øget opmærksomhed på undervisningen af den brede befolkning. Andre peger på, at det var under 1700-tallets pietistiske strømninger, at der for alvor sattes gang i udviklingen af et egentligt dansk skolesystem.²²

Fattigforordningen af 24/9-1708 havde, som det fremgår af titlen, til formål at afhjælpe nogle af de fattigdomsproblemer, som prægede store dele af befolkningen. Midlet var først og fremmest uddannelse.

Forældre i København og de øvrige købstæder blev pålagt at sende deres børn i skole, mens forældreløse skulle modtage undervisning i det såkaldte Børnehus. På landet var der intet direkte krav om skolegang, men forordningen befalede, at der blev oprettet nye skoler, så skoleundervisningen også her kunne få bedre vilkår. Selvom forordningens ord kun i ringe omfang blev efterfulgt, må den ses som et tidligt forsøg på gennem lovgivning at sikre befolkningen et minimum af uddannelse.²³

Endnu vigtigere var dog konfirmationsforordningen af 13. januar 1736, der pålagde alle unge at lade sig konfirmere og gjorde det til en forudsætning for at kunne gifte sig, blive soldat eller fæste gård. Det nyskabende i denne forordning var ikke selve konfirmationen, som længe

²² Joakim Larsen: *Bidrag til den danske skoles historie 1536-1784*, 1916/1984, s. 2

²³ Joakim Larsen: *Bidrag til den danske skoles historie 1536-1784*, 1916/1984, s. 180-187

havde været almindeligt udbredt, men at det i forordningens § 2 krævedes, at:

*”Ingen Børn maae til Confirmation antages, med mindre de tilforn ere holdte til Skole og underviste i de nødvendigste Christendoms Stykker; eller hvor endnu ikke ere offentlige Skoler, maae de dog først af Klokkeren eller et andet beqvemt Menneske være anførte til at kjende Gud, førend de til sidst af Præsten blive catechiserede, examinerede og confirmerede.”*²⁴

Med denne paragraf bidrog konfirmationsforordningen til udbredelsen af en bredere undervisning til hele befolkningen. Denne udvikling stadfæstedes nogle år senere med Skoleforordningen af 23/1-1739, hvori alle danske børn over 6 år pålagdes undervisningspligt, indtil de havde opnået de til konfirmationen fornødne kundskaber.²⁵

De første initiativer til en landsdækkende lovgivning på skoleområdet blev taget med skoleanordningerne af 1814. I 1806 var det såkaldte Provisoriske Skolereglement blevet gennemført, og det var på baggrund af erfaringerne med dette, at de nye skoleanordninger var blevet udviklet. Der var ikke tale om en ensartet lovgivning for hele landet, men flere forskellige individuelt tilpassede anordninger; en for København, en for de øvrige købstæder, en for landdistrikterne og en for hertugdømmerne. Desuden kan det Jødiske Frihedsbrev, der pålagde jødiske børn efter endt skolegang at aflægge prøve i trossamfundets autoriserede lærebog og afsige trosbekendelsen under det, der må betegnes som en jødisk pendant til den kristne konfirmation, opfattes som en del af 1814-skolelovgivningen.²⁶

Det tætte forhold mellem skolevæsenet og kirken var tydelig i skoleanordningerne fra 1814. I anordningerne for købstæderne og landdistrikterne blev selve hensigten med lovgivningen angivet som: *”...at danne dem til gode og retskafne Mennesker, i Overensstemmelse med den evangelisk-christelige Religions Lære; samt at bibringe dem de Kundskaber og Færdigheder, der ere dem nødvendige for at kunne vorde nyttige Borgere i Staten.”*²⁷

Kirkegangen gjordes endvidere til en naturlig del af skolegangen i og med, at de ældste elever havde pligt til at møde i kirken om søndagen, hvor de skulle *”... møde Skolelæreren ved Kirken og følge ind med ham, samt forblive der, saalænge Gudstienesten varer.”*²⁸ Hvis eleverne gentagne gange

²⁴ Forordning af 13/1-1736 angaaende den tilvoxende Ungdoms Confirmation og Bekræftelse i deres Daabes Naade, § 2

²⁵ Joakim Larsen: *Bidrag til den danske skoles historie 1536-1784*, 1916/1984, s. 229-50

²⁶ Joakim Larsen: *Bidrag til den danske skoles historie 1784-1818*, 1893/1984, s. 272-75; Pernille Sonne: *Myten om et Pennestrøg* fra: <http://www.dpb.dpu.dk/index.php?id=7907> (27.02.2013)

²⁷ Anordning af 29/7-1814 for Almue-Skolevæsenet i Købstæderne i Danmark København undtagen, § 29; Anordning af 29/7-1814 for Almue-Skolevæsenet paa Landet i Danmark, § 22

²⁸ Anordning af 29/7-1814 for Almue-Skolevæsenet i Købstæderne i Danmark København undtagen, § 26

forsømte kirkegangen, kunne forældrene idømmes bødestraf på samme måde som ved forsømmelser af den øvrige skolegang.

Anordningen for København revideredes i 1844, og i den nye anordning var den kristne dannelse endnu et centralt emne. Skolens formål blev beskrevet som at danne børnene til "...*gudfrygtige, forstandige og retsindige Mennesker og Borgere...*"²⁹ Det var derfor meget betegnende, da det 19. århundredes førende skolehistoriker Joakim Larsen kaldte skolen "...*en Gren paa Kirkens Stamme.*"³⁰

Skoleanordningen af 1739 havde i princippet kun pålagt den danske befolkning undervisningspligt og ikke egentlig skolepligt. De påkrævede kundskaber kunne derfor foruden i den offentlige skole opnås gennem hjemmeundervisning eller undervisning i private skoler. På grund af de vanskeligheder, som det medførte for den statslige kontrol med undervisningen, var det dog ikke velanset at fravælge det offentlige skolevæsen uden nogen særlig grund.³¹

Undervisningspligt, indtil eleven kunne konfirmeres, var også det gældende princip i skoleanordningerne af 1814 og 1844. I 1814-anordningerne for landet og købstæderne stod der, at pligten til at søge den offentlige skole bortfaldt for forældre "...*som ved en Student, seminaristisk oplært Skolelærer eller paa anden Maade saaledes drage Omsorg for deres Børns, Myndlingers eller Tyendes Underviisning...*"³² I den københavnske anordning fra 1844 blev der skelnet imellem hjemmeundervisning og undervisning i private skoler, og kravene til de private skoler var væsentlig mere omfattende.

Det københavnske skolevæsen

Det københavnske skolevæsen adskilte sig i mange henseender fra resten af landet. Først og fremmest var hovedstaden mange gange større end landets andre købstæder, og byens skolevæsen var derfor tilsvarende landets absolut største. Derudover var andelen af private skoler exceptionelt høj i forhold til resten af landet. De private skoler stod omkring midten af 1800-tallet for undervisningen af ca. halvdelen af de skolesøgende børn i København.³³

Oprettelse af private skoler måtte kun ske efter forudgående godkendelse fra den københavnske skoledirektion, som skulle have en

²⁹ Anordning af 20/3-1844 angaaende Borger- og Almueskolevæsenet i Kjøbenhavn, § 6

³⁰ Joakim Larsen: *Bidrag til den danske skoles historie 1536-1784*, 1916/1984, s. 2

³¹ Joakim Larsen: *Bidrag til den danske skoles historie 1536-1784*, 1916/1984, s. 249-52

³² Anordning af 29/7-1814 for Almue-Skolevæsenet i Kjøbstæderne i Danmark Kjøbenhavn undtagen, § 25; Anordning af 29/7-1814 for Almue-Skolevæsenet paa Landet i Danmark, § 18

³³ Vurderingen er baseret på tal fra opgørelserne i *Beretning om det Kjøbenhavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand*, 1845-1855

plan med beskrivelse af skolens formål og derudover bevis for skoleholderens duelighed og personlige egenskaber. De privatskoler, som ikke havde egne autoriserede bestyrelser, var underlagt det almindelige tilsyn og skulle blandt andet have dettes godkendelse ved ansættelse af nye timelærere.³⁴

Skolerne inden for det offentlige skolesystem kunne overordnet opdeles i betalingsskoler og de gratis skoler. De sidste henvendte sig til byens fattigste og kaldtes også friskoler, fordi de var *fri* for betaling. Først i anden halvdel af 1800-tallet begyndte man også at bruge friskolebegrebet om de mange nye privatskoler.³⁵ Herunder eksisterede en række særlige skoletyper, blandt andet kirkeskolerne, der, som navnet antyder, var knyttet til byens kirker, og som optog de dygtigste af friskolernes fattige elever og tilbød dem en udvidet undervisning.³⁶

Tilsynet inden for det københavnske skolevæsen blev forvaltet af Direktionen for Borger- og Almueskolevæsenet, som var underlagt Danske Kancelli. Skoledirektionen bestod af en overpræsident, provsterne ved Vor Frue og Holmens provstier, en udnævnt rådmand eller borgmester, to valgte repræsentanter fra byen og en udnævnt *i Underviisningsfaget kyndig og erfaren Mand*. Det lokale tilsyn under skoledirektionen var opbygget efter den kirkelige sognestruktur med en skolekommission inden for hvert af de københavnske sogne. Skolekommissionernes medlemmerne udgjordes af sognets præster og kateketer og et passende antal *duelige og gode Mænd*, som var udnævnt af skoledirektionen. Sognepræsten var udnævnt til kommissionens formand.

Grundlovens indførelse betød, at de gamle kancellier i statsadministrationen blev nedlagt og erstattet med en række nye ministerier med hvert sit område. Skolevæsenet, der hidtil havde hørt under Danske Kancelli, kom nu til at ligge under det nyoprettede Ministerium for Kirke- og Underviisningsvæsenet, som også kaldtes Kultusministeriet. På trods af disse omvæltninger videreførtes strukturen for det københavnske skoletilsyn dog i vid udstrækning i den form, det havde fået med skoleanordningen af 1844.

Skoletilsynet med dets tilknytning til kirkevæsenet og sognepræsterne som selvskrevne ledere af skolekommissionerne blev dermed bevaret efter 1849, og dette var ikke uden betydning for dissenterbefolkningen. En del af de anerkendte trossamfunds skoler undgik skolekommissionernes tilsyn ved at have deres egne autoriserede

³⁴ Anordning af 20/3-1844 angaaende Borger- og Almueskolevæsenet i Kjøbenhavn, § 36-37

³⁵ Anordning af 20/3-1844 angaaende Borger- og Almueskolevæsenet i Kjøbenhavn, § 13

³⁶ Anordning af 20/3-1844 angaaende Borger- og Almueskolevæsenet i Kjøbenhavn, § 9

bestyrelser³⁷, men baptister, mormoner og i den første tid også metodister var underlagt sognepræsternes skolekommissioner. Da Folkekirken desuden var vel repræsenteret med provsterne i skoledirektionen, var selv de anerkendte trossamfunds skoler dog underlagt et tilsyn præget af Folkekirkens gejstlige.

Dissenternes forhold før religionsfriheden

Før Grundlovens indførelse i 1849 var det ved tvang pålagt den danske befolkning at vedkende sig landets luthersk-evangeliske statskirke. Det gældende princip var *Cujus regio, ejus religio*, hvilket betød, at kongens religion per definition også var befolkningens. De religiøse mindretal, som alligevel eksisterede inden for landets grænser, var enten særligt privilegerede eller dyrkede deres tro i det skjulte.

Dissenterne udgjorde en absolut minoritet. Omkring 1850 blev det anslået, at de udgjorde ca. 0,48 % af den danske befolkning. Heraf var langt de fleste jøder, men også katolikker, reformerte, anglikanere og baptister var blandt de repræsenterede trosretninger.³⁸

Størstedelen af den danske dissenterbefolkning var bosat i København, men også andre byer, som f.eks. Fredericia, havde nærmest karakter af særlige dissenterbyer. Fredericia blev grundlagt omkring 1650, og for hurtigere at befolke den nye by fik byen fra 1682 en række særlige privilegier, heriblandt religionsfrihed. Dette tiltrak naturligvis de fremmede trossamfund, blandt andet en jødisk menighed, som også fik lov til at grundlægge en synagoge i byen. Uden for Fredericia skulle jøderne have særlig opholdstilladelse, og de risikerede udvisning eller bødestraf, hvis de opholdt sig i landet uden beviselig tilladelse.

Under Christian V og Frederiks IV's regeringer modtog både Fredericia og København desuden et betydeligt antal reformerte flygtninge, som havde været forfulgt på grund af deres tro i det katolske Frankrig. De reformerte var kendt som dygtige og pligttro håndværkere og handelsmænd, og Christian V håbede derfor, at deres tilstedeværelse kunne hjælpe et økonomisk opsving i gang. Han gjorde tilflytningen til landet endnu mere favorabel ved at indrømme de reformerte 20 års skattefrihed. Christian V's dronning Charlotte Amalie var desuden reformert, og i hendes levetid oprettedes også en københavnsk reformert menighed.

De reformerte dissenter var således generelt privilegerede i Danmark, mens landets katolske indbyggere levede under helt anderledes

³⁷ Anordning af 20/3-1844 angaaende Borger- og Almueskolevæsenet i Kjøbenhavn, § 39

³⁸ *Danmarks Statistik. Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. Aarhundrede*, 1905, s. 9 og 71-73. På grund af krigen anslås det, at det samlede befolkningstal i 1850 reelt var 8000 personer højere end det noterede tal. Denne usikkerhed gør dog ingen forskel for et procenttal med to decimaler.

begrænsende vilkår. Ifølge danske lov måtte katolske præster ikke virke i landet, og danskere, som konverterede, kunne straffes med landsforvisning. Der var dog undtagelser, og f.eks. havde den katolske menighed i Fredericia egen præst. Men generelt slog myndighederne hårdt ned på overtrædelser, særligt når det gjaldt katolsk missionsgerning, som var strengt forbudt. I 1702 måtte den franske gesandt således forlade landet og det katolske kapel lukkes, efter at det var kommet frem, at man havde ladet en pige af blandet ægteskab konvertere til sin katolske fars religion.³⁹

I begyndelsen af 1800-tallet kunne man se tegn på, at forholdene mildnedes for de fremmede trossamfund, og samtidig begyndte afvigere inden for Statskirken også at stille krav om øget frihed. I 1840 udsendte Christian VIII det såkaldte tolerance-edikt, der gav de vakte lov til at samles og afholde egne andagter uden at møde modstand fra Statskirkens præster. På denne måde blev der også gennem lovgivningen efterhånden givet efter for ønsket om øget religiøs frihed og ligestilling, og Statskirkens rummelighed øgedes.⁴⁰

En undtagelse fra dette gjaldt dog baptisterne, som efter den fra Hamborg udsendte rejsepræst J. Købners ankomst til Danmark i 1839 begyndte at vokse i antal. Baptistmenighedens medlemmer hvervedes blandt Statskirkens medlemmer, men deres holdninger og praktiseringen af gendåb gjorde det umuligt at tolerere deres tilstedeværelse inden for Statskirken. Menighedens ledere blev straffet med bøder og fængsel, og flere gange gennemførte myndighederne tvangsdåb af baptisternes børn.⁴¹ Først i 1848 lettedes baptistsamfundenes kår for alvor. I maj fik baptistbørn ved en kongelig resolution mulighed for at blive fritaget for den almindelige religionsundervisning, og senere samme år i december blev tvangsdåben afskaffet ved et cirkulære.⁴²

Religionsfrihedens indførelse i 1849 betød, at dissenterens antal steg, og at nye trossamfund blev synlige i samfundet. Således steg det samlede antal dissenter på landsplan fra 5.372 til 17.359 personer i perioden 1845-80. Set i forhold til den almindelige befolkningsvækst betød det, at dissenterne gik fra at udgøre ca. 0,4 % af befolkningen i 1845 til 0,88 % i 1880.⁴³ I det københavnske skolevæsens protokoller havde der i 1840'erne foruden folkekirkemedlemmer været anført en del reformerte, jødiske, katolske og baptistiske elever, samt nogle fra tyske lutherske

³⁹ Jens Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven i 1849*, 2009, s. 41-62

⁴⁰ Jens Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven i 1849*, 2009, s. 155-59

⁴¹ Jens Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven i 1849*, 2009, s. 169-73

⁴² Kgl. Resolution af 8/5-1848; Kirke- og Underviisnings-Ministeriets Cirkulære af 7(16)/12-1848

⁴³ *Danmarks Statistik. Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. Aarhundrede*, 1905, s. 71

menigheder. I 1850 sås det første nye dissentersamfund i skolevæsenets protokoller, da 9 elever anførtes som tilhørende det nyoprettede mormonske trossamfund, og fra slutningen af 1850'erne kom også en evangelisk frimenighed og metodistsamfundet til.⁴⁴

⁴⁴ *Beretning om det Københavnske Borger- og Almueskolevæsenes Tilstand, 1845-58*

Kapitel 3: Analyse af lovgivningsniveauet

Religionsfriheden indførtes med Grundloven af 1849 og blev behandlet i de følgende fire paragraffer:

§ 81. Borgerne have Ret til at forene sig i Samsfund for at dyrke Gud paa den Maade, der stemmer med deres Overbeviisning, dog at Intet læres eller foretages, som strider mod Sædeligheden eller den offentlige Orden.

§ 82. Ingen er pligtig at yde personlige Bidrag til nogen anden Gudsdyrkelse end den, som er hans egen; dog skal Enhver, der ikke godtgjør at være Medlem af et i Landet anerkjendt Troessamfund, til Skolevæsenet svare de til Folkekirken lovbefalede personlige Afgifter.

§ 83. De fra Folkekirken afvigende Troessamfunds Forhold ordnes nærmere ved Lov.

§ 84. Ingen kan paa Grund af sin Troesbekjendelse berøves Adgang til den fulde Nydelse af borgerlige og politiske Rettigheder, eller unddrage sig Opfyldelsen af nogen almindelig Borgerpligt.⁴⁵

Junigrundloven annullerede enevældens Kongelov, men den øvrige lovgivning var fortsat gældende. Efter juni 1849 påbegyndtes derfor arbejdet med at opdatere eller ændre de dele af lovgivningen, som ikke levede op til de nye rammer, der var blevet stillet med Grundlovens indførelse. Som de ovenstående paragraffer viser, var religionsfrihedens betydning dog kun overordnet skitseret i Grundloven. En del af realiseringsprocessen handlede derfor også om, at rigsdagsmedlemmerne skulle vurdere, hvordan religionsfriheden måtte tolkes i konkrete tilfælde, og dermed hvordan den skulle omsættes til specifik lovgivning.

I de følgende afsnit vil de udvalgte lovforslags tilblivelsesproces blive analyseret for at identificere, hvilke synspunkter og opfattelser der var i spil under arbejdet i Rigsdagen, og hvilken betydning disse fik for realiseringen af Grundlovens religionsfrihedsparagraffer på lovgivningsniveauet. Under analysen vil en lang række personer, deriblandt ministre og medlemmer af Lands- og Folketinget, blive præsenteret. Disse vil blive nævnt i forbindelse med deres udtalelser og ageren i forhold til religionsfrihedsspørgsmålet, men da specialet som sagt fokuserer på forholdet imellem forståelsen af religionsfrihedsproblematikken og de foreslåede løsningsmodeller, vil enkeltpersoners og politiske grupperingers position i Rigsdagen ikke blive behandlet her.

⁴⁵ Danmarks Riges Grundlov af 05/06-1849

Udarbejdelsen af Lov af 13/4-1851 om Ægteskabs Indgaaelse udenfor de anerkjendte Troessamfund eller imellem Medlemmer af forskellige Troessamfund m.V.

Kultusminister Madvigs lovudkast

Et af de første tiltag, der blev gjort for at realisere religionsfrihedsparagrafferne, kom fra Kultusminister J.N. Madvig, da denne i april 1850 fremlagde et udkast til en *Lov om Bestemmelsen af den religiøse Opdragelse for Børn, der fødes i blandede Ægteskaber*, dvs. ægteskaber indgået imellem parter fra to forskellige trossamfund. Kultusministeren begrundede nødvendigheden af sit lovforslag med, at den hidtidige lovgivning, som lod ægtepar bestående af en luthersk og en reformert part selv afgøre, i hvilken af de to religioner børn af ægteskabet skulle opdrages, mens ægtepar bestående af en luthersk part og en jødisk eller katolsk part som udgangspunkt altid måtte lade deres børn opdrage i den lutherske tro, var uoverensstemmende med den nyindførte religionsfrihed. Madvig påpegede yderligere, at det var i strid med grundlovsånden, når den tidligere lovgivning havde haft til formål at sikre Folkekirken medlemstal.⁴⁶

På rigsdagsforsamlingen talte Madvig derfor for en ny lov, som først og fremmest skulle sikre ”..at Børnene i saadanne Ægteskaber overhovedet faae en religiøs Opdragelse...”.⁴⁷ Det var nødvendigt, at en ny lov gav staten mulighed for at kontrollere børneopdragelsen. Men Madvig fandt, at selve beslutningen, om i hvilken af forældrenes religion et barn skulle opdrages, bedst kunne overlades til forældrene selv. Staten burde derfor kun blande sig i beslutningen i de tilfælde, hvor det ikke lykkedes forældrene selv at nå til enighed.

Madvig kritiserede den form, som var brugt i flere tyske stater og i øvrigt også havde været det i den hidtidige lovgivning for luthersk-reformerte ægteskaber, og som gik ud på, at man i tilfælde, hvor forældrene ikke kunne blive enige, lod sønner opdrage i faderens tro og døtre i moderens. Madvigs anke mod denne form var, at den var for indgribende og mekanisk og let kunne føre til, at det ene køns opdragelse ikke blev taget rigtig alvorligt. Derfor mente Madvig, at en mere fordelagtig form ville være i disse tilfælde at lade børnene opdrage i den tro, som tilhørte den forælder, som havde *Familiemyndigheden*. Dette betød reelt *faderens* tro. Fordelen var dels, at der dermed skabtes en større grad af enhed i familielivet og i opdragelse, dels at man herved ikke længere begunstigede Folkekirken frem for andre trossamfund.

For at undgå at forældrenes bestemmelsesret og særligt faderens særrettigheder misbruges til ”..at drive ligesom et Spil med denne

⁴⁶ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 1. session, 1850, sp. 2650-51

⁴⁷ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 1. session, 1850, sp. 2651

*Afjødelse...*⁴⁸ burde man ifølge Madvig stille to betingelser. For det første måtte den part, hvis religion valgtes for børnene, udvise en alvorlig religiøs interesse. Derfor kunne valget også kun ske imellem de to trossamfund, som forældrene selv tilhørte. Dog i de tilfælde, hvor ingen af forældrene så sig i stand til at forestå børnenes religiøse opdragelse, måtte denne forpligtelse overgå til staten. Børnene ville i så fald blive opdraget inden for den kirke, som understøttedes af staten, nemlig Folkekirken, uafhængigt af forældrenes egne religiøse tilhørsforhold. Den anden betingelse var, at søskende af samme køn altid måtte opdrages i samme tro. Dette skyldtes Madvigs formodning om, at andet ville føre til splittelse og desuden var udtryk for, at forældrenes beslutning ikke var truffet på baggrund af religiøse bevæggrunde.⁴⁹

Udkastet blev dog fremsat så sent i Rigsdagens 1. session, at det aldrig nåede at komme til behandling, og Kultusministerens initiativ blev dermed overhalet af et forslag til en trosfrihedslov, der fremsattes senere på året af folketingsmedlem N.M. Spandet, og som vil blive behandlet i afsnittet herefter.

Selvom oplægget fra Madvig altså ikke på dette tidspunkt førte til nogen lov, er det interessant. Madvigs ønske var at gøre op med de dele af den hidtidige lovgivning, som han anerkendte ikke levede op til Grundlovens nye krav. Men det var samtidig vigtigt for ham, at de nye frihedsrettigheder ikke blev gennemført på bekostning af sikringen af børns religiøse opdragelse, som han anså for afgørende. Desuden er det interessant, at den hidtidige lovgivnings automatiske favorisering af Folkekirken i tilfælde med blandede ægteskaber blev problematiseret. De negative konsekvenser for Folkekirkens medlemstal, som den lovændring kunne medføre, blev ikke taget op som et problem.

Spandets forslag til Lov om Troesfrihed

Spandet fremlagde sit forslag til en realisering af religionsfrihedsparagrafferne i Folketinget i efteråret 1850 med udkastet til en *Lov om Troesfrihed*. Han ønskede at sikre Grundlovens ordlyd om, at ingen måtte nægtes sine borgerrettigheder på grund af sin religion. Da anliggender som arveret, opnåelse af borgerskab og adgangen til visse embeder krævede konfirmation, ægteskab eller edsafleggelse, måtte det ifølge Spandet gøres muligt at opnå eller gennemføre disse uden kirkelige ceremonier. Spandets forslag gik derfor i korte træk ud på at muliggøre borgerlig vielse som alternativ til den kirkelige og at oprette en verdslig edsafleggelse som pendant til konfirmationen og den religiøst funderede edsafleggelse. Spørgsmålet om børns religiøse opdragelse behandledes specifikt i lovforslagets § 7. Spandets ønske var, at det skulle være frit for forældrene at vælge, om deres børn skulle indlemmes i noget

⁴⁸ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 1. session, 1850, sp. 2653

⁴⁹ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 1. session, 1850, sp. 2649-53

trossamfund og i så fald hvilket. For børn, der opdragedes af sted- eller plejeforældre, skulle afgørelsen overgå til disse.⁵⁰

1. behandling af Spandets forslag

Ved Folketingets 1. behandling blev Spandets forslag mødt med stor modstand, men debatten viste samtidig, at modstanden grundede i vidt forskellige opfattelser af religionsfriheden, og af de problemer lovforslagets gennemførelse ville medføre. Formålet med 1. behandlingen var at tage stilling til, hvorvidt lovforslagets emne var af så stor relevans, at sagen burde tages op i en 2. behandling. Det var således ikke lovforslagets enkelte paragraffer, men lovens emne generelt, der blev debatteret.

Et af de grundlæggende spørgsmål, som blev taget op under debatten, drejede sig om, hvorvidt der overhovedet var behov for at lovgive nærmere om trosfriheden, og om dette i så fald var så presserende, at emnet skulle tages op, så længe andre spørgsmål affødt af Grundlovens indførelse stadig manglede afklaring. Kultusminister Madvig og justitsminister C.E. Bardenfleth var enige om, at trosfrihedssagen ikke var presserende. Bardenfleth anså det for væsentligt, at de sager, som siden Grundlovens indførelse var opstået i forbindelse med trosfrihedsspørgsmålet, alle havde kunnet løses ad administrativ vej.⁵¹ For Kultusministerens vedkommende var det afgørende argument, at der ikke fandtes nogen folkestemning for lovens vedtagelse.⁵² Dette synspunkt blev til dels støttet af folketingsmedlem D.G. Monrad, der ikke mente, at ønsket i befolkningen gik i retning af øget trosfrihed for Folkekirkens medlemmer, hvorfor der ikke var grund til også at lovliggøre den borgerlige vielse for disse. Lovforslaget var altså ifølge Monrad for omfattende og radikalt i forhold til befolkningens behov og ønsker.⁵³

Disse holdninger blev dog skarpt imødegået af folketingsmedlem L. la Cour, som mente, at det faktum, at trosfriheden var optaget i Grundloven, i sig selv var udtryk for en trang i befolkningen. Grundlovens paragraffer måtte ifølge la Cour opfattes som ønsker for nutiden og ikke for en fjern fremtid.⁵⁴

Et andet spørgsmål gik på forholdet til Folkekirken. Ifølge Grundlovens § 80 skulle Folkekirkens forhold ordnes ved lov, og på tidspunktet for behandlingen af Spandets lovforslag var der en forventning om, at dette arbejde ville blive påbegyndt inden for en overskuelig fremtid. Igen var Kultus- og Justitsministeren enige. De mente, at arbejdet med en trosfrihedslov bedst ville kunne tages op

⁵⁰ *Rigsdagstidende, Anbang*, 2. session, 1850, sp. 393-96; *Rigsdagstidende, Folketinget*, 2. session, 1850, sp. 476-78

⁵¹ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 2. session, 1850, sp. 1312-15

⁵² *Rigsdagstidende, Folketinget*, 2. session, 1850, sp. 1300-02

⁵³ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 2. session, 1850, sp. 1383

⁵⁴ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 2. session, 1850, sp. 1390-91

senere, når ordningen af Folkekirken var gennemført, da et lovforslag som Spandets, der blandt andet omhandlede ægteskabet, i flere tilfælde berørte forhold vedrørende kirken.⁵⁵ Også her var det særligt det, at Spandet forestillede sig, at den borgerlige vielse også skulle gøres mulig for Folkekirkens medlemmer, der virkede stødende. Kultusministeren mente, at det måtte være op til Folkekirken og i øvrigt de andre anerkendte trossamfund at beslutte, hvorvidt man kunne acceptere, at medlemmer fravalgte den kirkelige vielse for den borgerlige. Så længe Folkekirkens ordning ikke havde fundet sted, havde kirken dog intet organ, hvorigennem den kunne stille et sådan krav, og den ville derfor stå forsvarsløs over for en lov, som muliggjorde borgerlig vielse for dens medlemmer.⁵⁶ Denne holdning blev blandt andet støttet af folketingsmedlem J.A. Hansen, som påpegede, at staten slet ikke havde rettighed til at tage en sådan beslutning på Folkekirkens vegne.⁵⁷

Over for disse stod naturligvis forslagsstilleren Spandet, men denne blev også støttet af N.F.S. Grundtvig, der mente, at vielsen historisk set var en borgerlig rettighed, og at den efter Grundlovens indførelse ikke måtte hindres af et kirkeligt spørgsmål. Desuden mente Grundtvig, at det at tvinge Folkekirkens medlemmer til kirkelig vielse kun ville medføre hykleri og dermed vanære af de kirkelige ceremonier. Han støttede derfor fuldt ud Spandets forslag om at gøre den borgerlige vielse mulig for alle, uanset om de tilhørte et anerkendt trossamfund eller ej.⁵⁸ Et lignende synspunkt fandtes hos folketingsmedlem R. Ottesen, der pointerede, at Folkekirkens vielsesritual kun var hensigtsmæssigt, hvis det blev udført efter brudeparrets frie ønske.⁵⁹

Et yderligere problem ved forslaget bestod ifølge Madvig i, at Spandet ville gøre de administrative ydelser, der krævedes ved den borgerlige vielse, gratis. Dette ville ifølge Madvig skabe en ulighed i forholdet til Folkekirken, hvor der var tradition for, at præsterne modtog betaling for disse tjenester og ikke ville kunne undvære dem. I værste fald kunne denne ulighed måske få nogle til at forlade Folkekirken, og denne risiko fik Madvig til at konstatere:

*”Man skal ikke ved Tvang, man skal ikke engang ved Lokkemidler føre Nogen til Folkekirken eller til noget andet Troessamfund, men man skal heller ikke stille den Kirke, som Grundloven har fortegnet som Folkekirke, i et bestemt ugunstigt Forhold ligeover for Den, der ikke vil høre til den eller nogen anden Kirke.”*⁶⁰ og *”Man skal ikke lokke Nogen ud af Menigheden, thi derved gør man Kirken Uret, stor Uret.”*⁶¹

⁵⁵ Rigsdagstidende, Folketinget, 2. session, 1850, sp. 1300-07 og sp. 1312-15

⁵⁶ Rigsdagstidende, Folketinget, 2. session, 1850, sp. 1345

⁵⁷ Rigsdagstidende, Folketinget, 2. session, 1850, sp. 1413-16

⁵⁸ Rigsdagstidende, Folketinget, 2. session, 1850, sp. 1315-19

⁵⁹ Rigsdagstidende, Folketinget, 2. session, 1850, sp. 1339-40

⁶⁰ Rigsdagstidende, Folketinget, 2. session, 1850, sp. 1310

⁶¹ Rigsdagstidende, Folketinget, 2. session, 1850, sp. 1310-11

La Cour og folketingsmedlem A.F. Tscherning fokuserede derimod på, at Folkekirken ikke havde de samme fortrin frem for andre trossamfund, som statskirken før Grundloven havde haft, og la Cour understregede, at den debatterede sag alene skulle anskues fra statens og ikke fra kirkens synsvinkel.⁶²

På et mere overordnet plan udvikledes debatten til at omhandle spørgsmålet om, hvordan selve begrebet trosfrihed eller religionsfrihed skulle opfattes, og dermed diskuteredes selve grundlaget for lovforslaget og fortolkningen af grundlovsparagrafferne. På den ene side stod de, som mente, at trosfriheden var et samfundsvilkår, som med Grundloven var givet alle landets borgere, og som også indebar retten til ikke at ville vedkende sig et bestemt trossamfund. Blandt disse var Spandet, som beskrev sin egen opfattelse af trosfrihed således:

*”...Frihed til at troe, hvad man vil, eller til at lade være at tro noget [...] thi ligesaa lidt som man kan sige, at en Soldat er frivillig, fordi han har Lov til at vælge, i hvilken Hærafdeling han vil tjene, men derimod ikke har Lov til at lade være med at tjene, ligesaa lidt kan man sige, at en Mand har Troesfrihed, naar man siger til ham: Du maa være Jøde, Christen eller Muhamedaner, men en af Delene skal du være ... - saa er der Troestvang.”*⁶³

Heroverfor stod de, som mente, at trosfriheden alene var en rettighed, som vedrørte de troende. H.N. Clausen, der var minister uden portefølje, pointerede under debatten sin mening om, at en lov om trosfrihed burde imødekomme troende fra trossamfund uden for Folkekirken, men ikke støtte dem, som slet ikke troede.⁶⁴ Det var særligt Spandets formulering om, at forældre havde retten til at vælge ikke bare, hvilken tro et barn skulle opdrages i, men også om barnet overhovedet skulle indlemmes i noget trossamfund, der ifølge Clausen udtrykte en helt urimelig forståelse af begrebet trosfrihed. Han frygtede, at loven kunne blive et våben for *trosmangel* og *trosligegyldighed* og opfordrede til, at arbejdet for trosfriheden måtte blive gjort i troens navn.⁶⁵

Minister Clausen mente, at man hellere end at arbejde på en lov om trosfrihed burde tage fat på den ordning af forholdene for de fra Folkekirken afvigende trossamfund, som Grundlovens § 83 lovede. Problemerne med hensyn til trosfriheden angik alene dissenterbefolkningen, og der var derfor ifølge Clausen mere brug for en dissenterlov end en trosfriehedslov.⁶⁶ Det samme synspunkt kom til udtryk hos folketingsmedlem F.A. Hansen, som mente, at en lov om

⁶² Rigsdagstidende, Folketinget, 2. session, 1850, sp. 1363 og sp. 1388

⁶³ Rigsdagstidende, Folketinget, 2. session, 1850, sp. 1368

⁶⁴ Rigsdagstidende, Folketinget, 2. session, 1850, sp. 1326-29

⁶⁵ Rigsdagstidende, Folketinget, 2. session, 1850, sp. 1330-35

⁶⁶ Rigsdagstidende, Folketinget, 2. session, 1850, sp. 1326-29

trofrihed skulle omhandle undtagelsen og ikke reglen. Trosfrihedens udbredelse angik dissenterne og ikke den brede befolkning.⁶⁷

Spandets forslag om større frihed i forhold til den religiøse opdragelse af børn medførte også flere indvendinger. Blandt andet mente Kultusminister Madvig, at det ville være umuligt at behandle emnet om religiøs børneopdragelse uden at inddrage skolevæsenet og lovgivningen inden for dette område, da det ellers ville være umuligt at håndhæve kontrollen med opdragelsen. Madvig frygtede også, at Spandets lovforslag ville kunne misbruges til at modarbejde skolelovgivningen også i tilfælde, der ikke grundede i tros- eller samvittighedsspørgsmål.⁶⁸ Desuden var det ifølge Madvig problematisk at ændre konfirmationens form, fordi kirken netop igennem denne førte kontrol med resultatet af skoleundervisningen. Hvis man med lovforslaget gav mulighed for at omgå konfirmationen, kunne dette samtidig betyde en mulighed for at omgå kontrollen med skolegang. Forslaget om en verdslig prøve som alternativ karakteriserede Madvig som uhensigtsmæssig, blandt andet fordi de juridiske øvrighedspersoner, som skulle forestå denne, ikke havde nogen erfaring med skoleemnet.⁶⁹ Tscherning mente derimod ikke, at forbindelsen til skolevæsenet og opdragelsen var uløselige problemer, og han antydede, at der måske snarere var tale om undskyldninger for at nedlægge lovforslaget.⁷⁰ Heller ikke Monrad så forholdet til skolevæsenet som et uløseligt problem. Han mente, at konfirmationen let ville kunne afløses af en prøve, som ville kunne fungere som bevis på udskrivningen.⁷¹

Debatten udviklede sig til et spørgsmål om forældrenes ret til at bestemme over deres børn sat over for statens ret og pligt til at kontrollere børneopdragelsens tilstrækkelighed. Spandets holdning var i denne sag, at hvis man havde grund til at betvivle et forældrepars dømmekraft med hensyn til opdragelsen, kunne man heller ikke have tillid til deres egnethed som forældre i almindelighed, og børn burde slet ikke være i sådanne forældres varetægt.⁷²

På trods af at der altså havde været flere alvorlige anker imod forslaget, blev det ved afstemningen vedtaget med overbevisende flertal at sende det videre til 2. behandling. Der blev nedsat et udvalg bestående af folketingsmedlemmerne Hall, F.A. Hansen, Monrad, Ottesen, Schack, Thomsen og Spandet. Udvalget skulle udarbejde en betænkning, som kunne fremlægges ved forslagens 2. behandling.⁷³

⁶⁷ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 2. session, 1850, sp. 1405

⁶⁸ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 2. session, 1850, sp. 1307-08

⁶⁹ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 2. session, 1850, sp. 1308-09 og sp. 1344

⁷⁰ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 2. session, 1850, sp. 1362-63

⁷¹ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 2. session, 1850, sp. 1379-80

⁷² *Rigsdagstidende, Folketinget*, 2. session, 1850, sp. 1371

⁷³ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 2. session, 1850, sp. 1430-32

2. behandling af Spandets forslag

Ved sagens 2. behandling præsenterede udvalget to reviderede udgaver af det oprindelige forslag. Udvalgets flertal - alle på nær Spandet - havde enedes om et nyt forslag, der var inspireret af et udkast fra Kultusministeren. Lovforslagets titel var her ændret fra Spandets *Om Troesfrihed* til *Om Ægteskabs Indgaaelse udenfor de anerkendte Troessamfund eller imellem Medlemmer af forskellige Troessamfund m.V.* Som det fremgår af denne titel var det enmæssige omfang af det nye forslag mere begrænset end Spandets havde lagt op til. Det andet revideringsforslag blev stillet af Spandet selv. Han havde forsøgt at nå et resultat, som han på den ene side mente ville være mere acceptabelt for Rigsdagens medlemmer end det oprindelige, men som samtidig indeholdt nogle af de for Spandet afgørende punkter, som var udeladt i udvalgets forslag.

De afgørende forskelle mellem udvalgets og Spandets reviderede forslag var, at udvalgets forslag alene ville gøre den borgerlige vielse tilgængelig for dem, som stod uden for de anerkendte trossamfund, og dem, som ønskede at gifte sig med en fra et andet trossamfund end deres eget, mens Spandet stadig insisterede på at denne mulighed også burde gives til dem, som ønskede at forblive medlemmer af Folkekirken. Desuden holdt Spandet fast i forældres ret til frit at bestemme, i hvilket trossamfund deres børn skulle opdrages, og om de overhovedet skulle optages i noget trossamfund. I udvalgets oplæg blev det derimod påbudt parterne i et blandet ægteskab at beslutte, hvilken af forældrenes religion der skulle gives videre til eventuelle børn.⁷⁴

Derudover havde folketingsmedlem A.K. Damgaard stillet en række ændringsforslag til udvalgsflertallets nye lovforslag. Disse gik først og fremmest ud på at gøre det muligt for alle *bestaaende Troessamfund* at vie ægtepar med borgerlig gyldighed, dvs. at udbrede de privilegier, som hidtil havde været tildelt de anerkendte trossamfund, til en langt større gruppe. Argumentet var, at det religiøse aspekt af ægteskabsindgåelse derved ville være sikret også for dem, som stod uden for de anerkendte trossamfund.⁷⁵ Ændringsforslagene vandt dog ikke stor opbakning, da mange var imod på den måde at slippe statens mulighed for kontrol med indgåelsen af ægteskabet.⁷⁶ Da Damgaards første ændringsforslag blev forkastet ved afstemning, valgte han selv at frafalde resten.⁷⁷

I debatten vedrørende børns religiøse opdragelse og skolegang var der særligt tre emner, som blev diskuteret. For det første var det spørgsmålet om, hvorvidt man kunne tillade forældre helt at fravælge tilknytningen til et trossamfund som grundlag for barnets opdragelse, for det andet inden for hvilke rammer forældrenes selvbestemmelsesret

⁷⁴ *Rigsdagstidende, Anhang B*, 2. session, 1850, sp. 429-439

⁷⁵ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 2. session, 1850, sp. 4478

⁷⁶ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 2. session, 1850, sp. 4536-46

⁷⁷ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 2. session, 1850, sp. 4570-71

skulle defineres, og for det tredje hvordan kontrollen med opdragelsen og skolegangen skulle føres.

I forhold til det første spørgsmål talte Spandets som tidligere nævnt for en udbredt grad af frihed for forældrene. Spandet mente, at enhver form for tvang i den henseende ”...*aldrig kan bære gode Frugter.*”⁷⁸ Dette synspunkt mødte dog stor modstand blandt andet fra Damgaard, der udtalte:

*”Jeg troer nu, at Staten ikke tør opgive dette Princip, at al Opdragelse i Staten bør hvile paa et religiøst Grundlag, og derfor troer jeg ogsaa, at Statens Indrømmelse her ikke tør gaae videre, end at ethvert Ægtepar erholder Ret til at lade deres Børn indlemme i et hvilket som helst i Landet bestaaende Trossamfund, men at det ikke tør indrømmes dem, at lade være at indlemme Barnet i nogetsomhelst Troessamfund ved at lade det voxe op og modtage den saakaldte verdslige Oplysning, men derimod lade det beroe paa Forældrenes egen Vilkaarlighed, om de ville indprente i deres Børns Sjæl de religiøse Begreber, der danne Grundlaget for al sand Livsudvikling...”*⁷⁹

Monrad udtrykte et lignende synspunkt: *”Jeg troer, at Staten har Ret til at fordrø, at der ikke i dens Midte opvoxe Medlemmer af Samfundet, der ere i fuldkommen Uvidenhed om, at der er en Gud i Himlen, at der er et Forsyn, en Udødelighed.”*⁸⁰ og Kultusminister Madvig henviste til, at der i befolkningen var et udbredt ønske om at sikre det religiøse grundlag for enhver børneopdragelse.⁸¹

Der kunne altså etableres en udbredt enighed om, at børneopdragelse måtte baseres på et religiøst grundlag, men der var flere holdninger til, hvilke begrænsninger der skulle sættes for forældrenes valgmulighed. Udvalgsflertallets forslag krævede, at beslutningen om, i hvilken tro kommende børn skulle opdrages måtte træffes, inden en tilladelse til et blandet ægteskabs indgåelse kunne gives. Forældrene skulle dog senere i fællesskab kunne ændre den trufne beslutning. I tilfælde, hvor den ene ægtefælle senere kom til at stå alene med myndigheden over børnene, ville beslutningen kun kunne ændres med accept fra Kultusministeren. Minister Clausen mente, at forældrenes valgfrihed burde indskrænkes, så de alene kunne vælge imellem de trossamfund, som forældrene selv tilhørte. Dette bundede i en frygt for, at den religiøse frihed, som Grundloven havde givet, ville føre til en øget indsats inden for den katolske kirkes proselytmageri, altså arbejdet for at hverve nye medlemmer til trossamfundet. Clausen frygtede, at katolske missionærer ville kunne overbevise forældrepar i blandende ægteskaber om at lade deres børn optage i den katolske kirke, selvom ingen af ægtefællerne selv tilhørte kirken. Dette var en risiko, dels fordi man

⁷⁸ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 2. session, 1850, sp. 4655

⁷⁹ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 2. session, 1850, sp. 4667-68

⁸⁰ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 2. session, 1850, sp. 4721-22

⁸¹ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 2. session, 1850, sp. 4685-86

måtte regne med, at der fandtes en højere grad af religiøs ligegyldighed hos disse folk, som havde giftet sig på tværs af trossamfund, dels fordi missionærerne måske ville kunne komme igennem med et argument om, at familiefreden bedst bevaredes ved at vælge et trossamfund, som hverken favoriserede faderen eller moderen. Dette burde ifølge Clausen forhindres ved et påbud om, at forældre i blandede ægteskaber kun kunne vælge imellem de trossamfund, de selv tilhørte, for deres børn.⁸² Frygten for det katolske proselytmageri deltes blandt andet af Damgaard, der dog mente, at forældrenes valg kunne udbredes til enten deres egne trossamfund eller Folkekirken.⁸³

Spandets opfattelse af proselytmageriet var grundlæggende anderledes. Han havde kort beskrevet sine tanker om emnet ved den første fremlæggelse af lovforslaget:

”Om den anden Ting, har jeg været mere i Uvished; det er nemlig den Forseelse, som kaldes Proselytmageri. Det er naturligt, at Enhver, som har en Tro eller en Overbeviisning om noget højere, om det højeste Gode, at han vil gøre Andre delagtige deri, og at det bør være straflost kunde jeg aldrig tvivle om; men, om det var nødvendigt at optage en Paragraf i Loven derom, det er alene det, jeg har været i Tvivl om.”⁸⁴

Andre havde mindre markante holdninger til emnet. N. Jespersen kunne ikke anse det for en reel trussel, da han mente, at en tro kun kunne fæstne sig hos et barn, hvis forældrene ikke modarbejdede det. Han mente, at de mange indsigelser, som var kommet imod Spandets lovforslag, var et bevis på, at det danske folk ikke nærrede noget ønske om at konvertere til katolicismen. Men han bemærkede samtidig med henvisning til religionsfriheden, at: *”...har det danske Folk Lyst til at være katholske, saa gad jeg vide, om noget Lovbud kunde forhindre det deri.”⁸⁵* Kultusministeren kaldte en eventuel fremgang hos den katolske kirke for *ubeldbringende*, men mente, at der var hverken behov eller belæg for at lovgive direkte imod det.⁸⁶

Med hensyn til forslaget åbened over for senere at kunne ændre beslutningen om den religiøse opdragelse mente blandt andre Monrad og Damgaard, at dette burde strammes, så forældre ikke vilkårligt kunne forandre deres bestemmelse for børn, som allerede havde påbegyndt den religiøse oplæring.⁸⁷ Andre deriblandt Spandet og J.A. Hansen mente, at staten allerede var gået for langt, når der krævedes Kultusministerens accept, hvis den ene forældre senere ønskede at ændre

⁸² Rigsdagstidende, Folketinget, 2. session, 1850, sp. 4658-61

⁸³ Rigsdagstidende, Folketinget, 2. session, 1850, sp. 4664-65

⁸⁴ Rigsdagstidende, Folketinget, 2. session, 1850, sp. 1296

⁸⁵ Rigsdagstidende, Folketinget, 2. session, 1850, sp. 4680-81

⁸⁶ Rigsdagstidende, Folketinget, 2. session, 1850, sp. 4687

⁸⁷ Rigsdagstidende, Folketinget, 2. session, 1850, sp. 4699-4700 og sp. 4666

bestemmelsen.⁸⁸ Folketingsmedlem B.P. Rée gik dog endnu længere, da han kaldte den statslige indblanding for *Politieopdragelse* og mente, at man i disse tilfælde måtte frygte lige så meget for et protestantisk proselytmageri som for det katolske.⁸⁹

Ligesom ved debatten om det borgerlige ægteskab blev der ved 2. behandlingen også åbnet for en diskussion om, hvorvidt folkekirkemedlemmer fortsat skulle tvinges at lade deres børn døbe. Også her var argumenterne på den ene side, at Folkekirken på grund af den endnu ikke gennemførte ordning af kirken ikke havde noget organ, hvorigennem den kunne pålægge sine medlemmer at respektere dåbsritualet, hvorfor den ville stå svagere i forhold til sine medlemmer end andre trossamfund, hvis valget blev gjort frit.⁹⁰ Samtidig frygtede nogle, at et krav om, at alle medlemmer skulle lade deres børn døbe, kunne skræmme tvivlende medlemmer væk fra kirken, hvorved den ville miste medlemmer, som måske ellers kunne have været reddet.⁹¹ På den anden side mente nogle, at trosfriheden naturligt indebar, at også Folkekirkens medlemmer selv kunne bestemme, hvorvidt de ville lade deres børn døbe.⁹²

Med hensyn til kontrollen med børnenes religiøse opdragelse og skolegang lagde udvalgsflertallets forslag op til, at børn, der ikke tilhørte noget anerkendt trossamfund, i stedet for konfirmationen skulle have en attest ved udskrivningen af skolen. De af børnene, som gik i offentlig skole, kunne fritages for religionsundervisning, men skolebestyrelsen skulle i alle tilfælde kontrollere, at alle kendte til *moralske og almindelige religiøse begreber* og i øvrigt, at de kristne børn kendte bibelhistorien.

Selvom F.A. Hansen anså dette for en betryggende forsikring imod forældrenes eventuelle ligegyldighed udi det religiøse⁹³, var han dog enig med Damgaard i, at udtrykket *almindelige religiøse begreber* var for vagt defineret til, at man kunne kræve, at en almuelærer skulle kunne skelne dette fra den almindelige religionsundervisning.⁹⁴

Ved afslutningen af 2. behandlingens debat blev udvalgsflertallets forslag vedtaget uden store ændringer,⁹⁵ og de tre paragraffer, som omhandlede børns religiøse opdragelse og skolegang, kom dermed til at lyde således:

⁸⁸ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 2. session, 1850, sp. 4655-56 og sp. 4692-93

⁸⁹ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 2. session, 1850, sp. 4672-73

⁹⁰ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 2. session, 1850, sp. 4489 og sp. 4697-98

⁹¹ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 2. session, 1850, sp. 4704-06

⁹² *Rigsdagstidende, Folketinget*, 2. session, 1850, sp. 4656-57

⁹³ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 2. session, 1850, sp. 4669-72

⁹⁴ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 2. session, 1850, sp. 4714-17

⁹⁵ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 2. session, 1850, sp. 4791-93

”§ 9: Ægteskab mellem Personer, der ikke høre til samme Troessamfund, maa først da finde Sted, naar de til den Embedsmand, for hvem Ægteskab indgaaes, have afgivet en Erklæring om, i hvilken Tro Børnene af deres Ægteskab skulle opdrages. Denne erklæring tilføres den samme Protokol, i hvilken Indgaaelsen af Ægteskabet indtegnes; dog kan den saaledes truffne Bestemmelse senere forandres ved Ægtefællernes fælles Overenskomst. Døer En af Ægtefællerne eller mister paa anden Maade Myndigheden over Børnene, da kan den anden Ægtefælle forandre den tagne Bestemmelse, dog kun saavidt som Cultusministeriet hertil giver sit Samtykke.

§ 10: Forældre, der ikke høre til noget af de her i Landet anerkjendte Troessamfund, og ikke ønske deres nyfødte Børn ved Daab optagne i noget af dem, skulle ikke destomindre gøre den i Fdn. af 30te Mai 1828 § 9 foreskrevne Anmeldelse for Sognets Kirkebetjent, samt inden 8te Uger efter Fødslen under den i samme Forordnings § 5 foreskrevne Tvang opgive for Sognets Præst og Kirkebetjentens Navn, de ville have Barnet tillagt, til Indførelse i Ministerialbogen og Kirkebetjentens Embedsbog. Ved denne Anmeldelse og Navngivelse iagttages i det Hele, hvad bemeldte Forordning foreskriver om Daabs Bestilling, og Attest om saadan Navngivelse træder da istedetfor Døbeattest.

§ 11: For Børn, der ikke høre til de anerkjendte Troessamfund, skal Udskrivning af Skolen træde istedetfor Confirmationen med Hensyn til alle til Confirmationen knyttede borgerlige Virkninger. Børn, der ikke skulle opdrages i den evangelisk lutherske Religion, kunne forlanges undtagne fra Undervisningen i denne i de offentlige Skoler, hvorimod Skolebestyrelsen paa ethvert Sted har at paase, at Børnene ikke sarve Oplysning om de moralske og almindelige religiøse Begreber, samt at de, forsaavidt de høre til et christeligt Troessamfund, erholde Kundskab om Bibelhistorien. Skulde det vise sig, at Børnene i denne Henseende forsømmes, ere Forældrene pligtige at lade dem modtage den fornødne Underviisning herom i Skolen. Forsaavidt saadanne Børn ikke have besøgt nogen offentlig Skole, kunne de, efterat have naaet 14 Aars Alder, indstilles til Prøvelse i den Almueskole, til hvilken de, efter deres Opholdssted, nærmest høre, paa den regelmæssige Examenstid, og, saafremt de befindes til at besidde den til Udskrivning fornødne Modenbed og Kundskab, erholde en Attest derom, der da træder istedetfor Udskrivning af Skolen.⁹⁶

Det var i denne form, at lovforslaget sendtes videre til 3. Behandling i Folketinget.

3. behandling af Spandets forslag

Ved lovforslagets 3. behandling var der stillet to ændringsforslag, som begge knyttede sig til § 9. Det ene forslag, som var stillet af blandt andre Damgaard, Mourier og With, var en tilføjelse til den foreløbigt vedtagne paragraf, som specificerede, at børn af blandede ægteskaber altid skulle opdrages i en af forældrenes tro eller Folkekirkens. Det andet forslag, stillet af blandt andre Spandet, la Cour og Tscherning, var en fuldstændig

⁹⁶ Rigsdagstidende, Anhang B, 2. session, 1850, sp. 430-32

omformulering af paragraffen, som skulle gøre det frit for parterne i et blandet ægteskab at beslutte, hvilken af forældrenes religion, deres børn skulle opdrages i. Der stilledes ingen krav til, at denne beslutning skulle afgives inden vielsen eller begrænsninger i forhold til senere ændring af beslutningen.⁹⁷

Fortalerne for det første forslag mente, at det andet forslag manglede en bestemmelse for de tilfælde, hvor det ikke kunne lykkes for ægtefællerne at nå til enighed, mens dette i det første forslag var en forudsætning for overhovedet at få tilladelse til at indgå ægteskabet.⁹⁸ Grundtvig indvendte dog på den anden side, at det ville være et brud på grundlovsretten, hvis et par blev nægtet retten til at gifte sig, alene fordi de ikke kunne enes om eventuelle børns opdragelse.⁹⁹ Hos flere blev det desuden anset som et afgørende punkt, at det første forslag ville gøre det muligt altid at tilvælge Folkekirken, selvom ingen af forældrene tilhørte denne. Ifølge folketingsmedlem C.F.L. Mourier ville det være et direkte brud på Grundlovens § 3 om statens understøttelse af Folkekirken, hvis man ville nægte nogen at lade deres børn opdrage i Folkekirken på grund af deres eget religiøse tilhørsforhold.¹⁰⁰

Ved afstemningen blev det første ændringsforslag vedtaget, således at der til § 9 blev gjort en tilføjelse om, at børnene i ethvert tilfælde skulle opdrages enten i en af forældrenes eller i Folkekirken tro.¹⁰¹ Derefter skulle der stemmes om det endelige forslags vedtagelse. Afgørelsen blev en vedtagelse af lovforslaget med 71 stemmer imod 10.¹⁰² Men dette var langt fra udtryk for en generel tilfredshed med lovforslagets endelige udformning. Ved den afsluttende talerrunde tog P.Fr. Barfod ordet og sagde, at han agtede at stemme for forslaget, selvom han langt fra fandt det tilfredsstillende, da han anerkendte, at der trods alt "... ved denne Lov er givet nogle Individder noget af den Frihed, som Grundloven berettiger dem til, og som de ikke alene ere berettigede til ifølge Danmarks Riges Grundlov, men ifølge en fornuftig Nødvendighed og ifølge Christendommens Bud og Fordringer..."¹⁰³ For andre stod sagen helt modsat. Folketingsmedlem J. Knudsen erklærede, at han var af den overbevisning, at så længe folkestemningen ikke var for det, burde man ikke vedtage en lov vedrørende trosfriheden. Men da han frygtede, at en forkastelse snart ville føre til et nyt lovforslag, som kunne risikere at give et endnu værre resultat, valgte han alligevel at stemme for forslaget.¹⁰⁴ Lovforslaget blev således vedtaget på trods af stor splittelse blandt Folketingets medlemmer.

⁹⁷ Rigsdagstidende, Folketinget, 2. session, 1850, sp. 5061-62

⁹⁸ Rigsdagstidende, Folketinget, 2. session, 1850, sp. 5067-70

⁹⁹ Rigsdagstidende, Folketinget, 2. session, 1850, sp. 5075-76

¹⁰⁰ Rigsdagstidende, Folketinget, 2. session, 1850, sp. 5083-84

¹⁰¹ Rigsdagstidende, Folketinget, 2. session, 1850, sp. 5089-92

¹⁰² Rigsdagstidende, Folketinget, 2. session, 1850, sp. 5136-38

¹⁰³ Rigsdagstidende, Folketinget, 2. session, 1850, sp. 5101

¹⁰⁴ Rigsdagstidende, Folketinget, 2. session, 1850, sp. 5115-16

Behandlingen i Landstinget

I Landstinget blev lovforslaget modtaget med meget delte meninger. Der var blevet nedsat et udvalg bestående af landstingsmedlemmerne V.A. Borgen, P.C. Kierkegaard, A. Sørensen, W.F. Treschow og A.S. Ørsted, men ved fremlæggelsen af udvalgsbetænkningen ved sagens 1. behandling fremgik det, at udvalget ikke havde kunnet nå til enighed og derfor havde delt sig i tre fraktioner.

Ørsted og Treschow kunne ikke gå ind på at anbefale lovforslaget. Deres alvorligste kritikpunkt gik på, at det var urimeligt at kræve af præster både fra Folkekirken og andre anerkendte trossamfund, at de skulle vie personer, som ønskede at ægte en fra et andet trossamfund og i nogle tilfælde endda at opdrage deres børn i denne anden tro. I udvalgsbetænkningen kaldte de det et ”...*Eksempel paa Religionstvang, udøvet i Religionsfrihedens Navn.*”¹⁰⁵ Generelt mente de, at kontrollen med den religiøse børneopdragelse var utilstrækkelig, og at lovforslaget indeholdt for mange uklarheder.¹⁰⁶ Kierkegaard var derimod af den opfattelse, at lovforslaget ikke var et reelt bud på en lov om trosfrihed, men alene ”...*en midlertidig Nødhjælp, hvorved de meest paatrængende Vanskeligheder og Collisioner imellem den ældre Lovgivning og Rigets Grundlov skulle skaffes tilstede.*”¹⁰⁷ Han stillede derfor nogle ændringsforslag, som blandt andet gik ud på at ændre lovtitlen, så det fremgik deraf, at der kun var tale om en foreløbig lov. Udvalgets to sidste medlemmer, Borgen og Sørensen, enedes derimod om at støtte en vedtagelse af lovforslaget i den form, som det var modtaget i fra Folketinget.¹⁰⁸

En anden fremtrædende stemme i debatten tilhørte O.C. Blechingberg, som talte for en vedtagelse af forslaget, men dog på betingelse af nogle ændringsforslag, som dels skulle begrænse den borgerlige vielse til kun at gælde for blandede ægteskaber, hvor begge parter ikke var af kristelige trossamfund, dels skulle stramme reglerne for at ændre beslutningen om børns religiøse opdragelse, så en ændring altid skulle godkendes af Kultusministeriet.¹⁰⁹ Det var disse personer og synspunkter, som sammen med Kultusministeren dominerede behandlingsgangene i Landstinget. Kultusminister Madvig, der ved at påvirke Folketingets udvalgsguppe havde været med til at udarbejde lovforslagets endelige form, argumenterede naturligvis for en uforbeholden vedtagelse.¹¹⁰

På trods af uenigheden viste der sig ved afstemningerne om lovforslagets enkelte paragraffer generelt en stor opbakning, og de stillede ændringsforslag forkastedes. § 9 vedrørende rammerne for børns

¹⁰⁵ *Rigsdagstidende, Anhang B, 2. session, 1850, sp. 624*

¹⁰⁶ *Rigsdagstidende, Anhang B, 2. session, 1850, sp. 619-37*

¹⁰⁷ *Rigsdagstidende, Anhang B, 2. session, 1850, sp. 639*

¹⁰⁸ *Rigsdagstidende, Anhang B, 2. session, 1850, sp. 642-47*

¹⁰⁹ *Rigsdagstidende, Landstinget, 2. session, 1850, sp. 4077-79*

¹¹⁰ *Rigsdagstidende, Landstinget, 2. session, 1850, sp. 3824-42*

religiøse opdragelse var dog en undtagelse, da denne kun lige akkurat opnåede vedtagelse med 22 stemmer for og 19 imod.¹¹¹ Ved den endelige afstemning om det samlede lovforslag ved 3. behandlingen blev loven vedtaget med 27 stemmer over for 9.¹¹²

Lovens endelige udformning

Ved at følge behandlingen af Spandets forslag til en lov om trosfrihed ser man, hvordan det, der startede som et idealistisk initiativ for at realisere Grundlovens trosfrihedsparagraffer, efter en meget lang behandlingsproces blev vedtaget som en emnemæssigt smallere og mere specifik lov. Grundene til dette skal findes i de mange forskelligartede og ofte modsatrettede opfattelser og holdninger, som fandtes blandt Rigsdagens medlemmer.

Først og fremmest kunne der ikke findes enighed om lovens formål. Ikke alle mente, at tiden var moden til en lovgivning for øget religionsfrihed, selvom denne var beskrevet i Grundloven. Derudover viste det sig også svært at finde en fælles forståelse af selve begrebet trosfrihed. Spørgsmålet var, om religionsfriheden handlede om at forbedre rettighederne for de religiøse minoriteter, eller om der var tale om et samfundsvilkår, som omfattede alle landets borgere. Desuden kunne man ikke enes om, hvorvidt det var acceptabelt, hvis en friere lovgivning for dissenterbefolkningen kom til at påvirke Folkekirkens medlemstal negativt. Konsekvensen af disse forskelligartede opfattelser blev for den første, at lovforslaget ændredes fra at henvende sig til befolkningen som et samlet hele til alene at dreje sig om dissenterbefolkningen. For det andet endte man med kun at indrømme denne befolkningsgruppe den mindste grad af frihed, som kunne forsvares, samtidig med at det lå inden for rammerne af Grundlovens krav om religionsfrihed.

Behandlingen af lovforslaget kompliceredes yderligere af, at religionsfrihedsspørgsmålet rakte ind i andre store lovgivningsområder, som derved påvirkedes. Den kirkelige lovgivning var et eksempel på dette og viste sig særligt kompliceret, fordi man på tidspunktet for lovforslagets behandling endnu forventede en ordning af Folkekirkens forhold inden for en overskuelig fremtid. Uklarheden på baggrund af dette manglende arbejde medførte en berøringsangst, hvor man på den ene side frygtede at begrænse kirkens selvbestemmelse, men på den anden side heller ikke ønskede at give folkekirkemedlemmer for stor frihed, da man anså kirken for at være ude af stand til selv at definere sine krav, før ordningen havde fundet sted.

I forhold til den konkrete behandling af emnet om børns religiøse opdragelse udviklede lovforslaget sig fra et udgangspunkt, hvor forældrene skulle gives fri mulighed for at vælge, hvilket trossamfund -

¹¹¹ *Rigsdagstidende, Landstinget*, 2. session, 1850, sp. 4207

¹¹² *Rigsdagstidende, Landstinget*, 2. session, 1850, sp. 4475-76

om overhovedet noget - deres børn skulle opdrages i, til at kunne vælge imellem forældrenes egne trossamfund eller Folkekirken. Denne stramning kan til dels skyldes, at rigsdagsmedlemmerne nærede en grad af mistillid til dømmekraften hos de forældre, som valgte at gifte sig på tværs af trossamfund. Forældrenes selvbestemmelse begrænsedes også ved, at et senere ønske hos en enlig forældre om at ændre den oprindelige beslutning om børnenes religiøse opdragelse skulle bekræftes ved Kultusministeriet.

Ændringen af lovtitlen fra *Lov om Troesfrihed* til det smallere *Lov om Ægteskabs Indgaaelse udenfor de anerkendte Troessamfund eller imellem Medlemmer af forskellige Troessamfund m.V.* er derfor meget betegnende for udviklingen fra det idealistiske og ambitiøse forslag, der blev præsenteret ved første fremstilling, til vedtagelsen af den konkrete lov.

Desuden er det væsentligt at bemærke de emner, der ikke blev taget stilling til i den endelige lovtekst. Dels er der spørgsmålet om, hvordan man skulle forholde sig til de missionerende trossamfund og det, der kaldtes *proselytmageri*. Det fremgår tydeligt af debatten, at der langt fra var enighed om, hvorvidt dette lå inden for de rettigheder, som Grundloven havde givet trossamfundene. På trods af den åbenlyse uenighed blev der ikke arbejdet hen imod en fælles forståelse, og begrebet er ikke nævnt i den endelige lov.

En anden problematik, som ikke blev taget op, omhandler konsekvenserne af at overlade tilsynet med dissenterbørns moralske og religiøse kundskaber til et skolevæsen, som var tæt knyttet til Folkekirken, og hvor en stor del af tilsynet førtes af Folkekirkens gejstlige.

Udarbejdelsen af Lov af 2/5-1855 indeholdende nogle forandrede Bestemmelser i Anordningerne om Skolegangen og om Udskrivningen af Skolen

Lovforslagets behandling i 1853-54

I årene 1853-55 behandlede Rigsdagen nogle forslag til en ny lovgivning angående fritagelse for og udskrivning af skolen. Initiativet blev taget af folketingsmedlem L.D. Hass med fremlæggelsen af et lovforslag i oktober 1853. Forslaget gik i korte træk ud på, at børn, der var fyldt 13 år, kunne udskrives af skolen, hvis forældrene eller værgerne ønskede det, og hvis skolens foresatte fandt det værdigt dertil. Børn, der var fyldt 14, skulle udskrives på forældrenes forlangende uanset deres kundskaber. Lovforslaget indeholdt desuden en paragraf om, at konfirmationen fremover skulle afholdes to gange årligt.¹¹³

¹¹³ *Rigsdagstidende, Anhang*, 5. session, 1853, sp. 261-64

I skoleanordningerne af 29/7-1814 og i den reviderede anordning for det københavnske skolevæsen af 20/3-1844 var udskrivningen af skolen betinget af, at eleven havde tilegnet sig de krævede kundskaber og blev anset for moden til konfirmation. Monrad stillede sig kritisk over for lovforslaget fra Hass, da han mente, at det ville være en *heel ny og gennemgribende Bestemmelse*, hvis udskrivningen af skolen fremover skulle afgøres på baggrund af barnets alder.¹¹⁴ Andre, heriblandt Tscherning, mente, at der rimeligvis måtte ”...*fastsættes en vis Alder, hvor Staten omsider giver Forældrene Værgemaal over deres egne Børn...*”¹¹⁵

Folketingmedlem J.C. Lindberg bragte dissenterne ind i debatten, da han påpegede, at lovforslaget ville imødekomme netop denne befolkningsgruppe. Han mente, ”...*at der fra Regjeringens Side er en vis Tilboielighed til at ville tvinge saadanne Forældre, som ellers vilde have sørget for deres Børns Underviisning hjemme, til at sætte dem i Skole...*”¹¹⁶, og at lovforslaget i det mindste ville fastsætte en aldersgrænse, hvorefter dissenternes børn ikke længere ville kunne tvinges til skolen. Denne holdning kommenteredes dog af C.F. Gram, der mente, at de, som ikke tilhørte Folkekirken, burde være fritaget for tvang meget tidligere, og at dette var endnu et tegn på behovet for at få realiseret Grundlovens § 83 om at ordne dissenternes forhold ved lov. Forslagsstilleren Hass var derimod af den mening, at dissenternes ret allerede var sikret ved loven af 13/4 1851, der lod dissenterbørn fritage for religionsundervisning. Kultusministeren A.S. Ørsted svarede på opfordringen til at realisere en dissenterlov, at han anså både dette og ordningen af Folkekirkens forhold som ønskværdige, men at han ikke mente, at det var muligt for øjeblikket.¹¹⁷

En anden indvending, som blev gjort imod forslaget ved 1. behandlingen gik på, at sammenblandingen af det skolemæssige vedrørende udskrivning af skolen og det kirkelige vedrørende konfirmation var uhensigtsmæssig, og at bestemmelsen om konfirmationen burde stilles som et forslag for sig.¹¹⁸

Forslaget blev dog sendt videre til 2. behandling, og under både 2.- og 3. behandlingen var debattens hovedemner forældres ret over deres børn. Man havde særligt fokus på den fattige jyske landbefolkning, som i mange tilfælde var afhængige af børnenes bidrag i arbejdet. Man vægtede dette argument over for de ulemper, som en tidlig udskrivning af skolen eller periodisk fritagelse for undervisningen ville medføre.¹¹⁹

To gange under behandlingen i Folketinget blev det argument, at en tidlig udskrivning af skolen kunne true konfirmationen, taget op. Folketingsmedlem Chr. Jensen frygtede, at en tidlig udskrivning ville

¹¹⁴ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 5. session, 1853, sp. 459

¹¹⁵ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 5. session, 1853, sp. 463

¹¹⁶ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 5. Session, 1853, sp. 486

¹¹⁷ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 5. session, 1853, sp. 486-91

¹¹⁸ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 5. session, 1853, sp. 483

¹¹⁹ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 5. session, 1853, sp. 4197-4232 og sp. 4438-42

betyde, at den unge, i den tid der ville gå fra udskrivningen og indtil konfirmationen, risikerede at blive lokket af andre religiøse sekter.¹²⁰ J. Pedersen delte denne frygt, da han mente, at de helt unge var lettere ofre for disse sekter. Han nævnte mormonerne som en særlig trussel i denne forbindelse.¹²¹

Det forslag, som efter 3. behandlingen i Folketinget blev sendt til behandling i Landstinget, indeholdt ud over paragrafferne om udskrivningsalderen og konfirmationen en ny § 1, som tillod skolebestyrelser efter forældres eller værgers ønske at fritage børn, der havde vist god fremgang ved eksamen, fra undervisningen i op til et halvt år ad gangen.¹²²

I Landstinget mødte lovforslaget en del kritik, dels fordi nogle mente, at det var problematisk at tage fat på at revidere dele af skolelovgivningen uden at behandle den hele, dels på grund af konfirmationens indblanding i forslaget.¹²³ Lovforslaget gik dog videre til 2. behandling, og som i Folketinget kredsede debatten også her om forældrenes selvbestemmelsesret over deres børn og de ulemper, som fritagelser kunne have for skoleundervisningens gennemførelse og risikoen for misbrug.¹²⁴ Under denne behandlingsgang vedtoges et ændringsforslag stillet af Madvig og Borgen, som tilføjede to nye paragraffer i stedet for Folketingets § 1. Den ene tillod fuldstændig fritagelse for skolepligt, når forældre eller værger selv ønskede at sørge for deres børns undervisning, og når børnene i øvrigt viste ved prøver, at de ikke lå under gennemsnittet i deres kundskaber. Den anden gjorde det muligt for skoler på landet at ordne undervisningen sådan, at den øverste klasse, dvs. skolens ældste elever, modtog undervisning fire dage om ugen fra oktober til og med april og således var fritaget for undervisning i sommermånederne, mens skolens yngste klasse modtog undervisning fem dage om ugen fra maj og til og med september.¹²⁵

Ved Landstingets 3. behandling i marts 1854 blev det reviderede forslag vedtaget med 25 stemmer imod 6 og sendtes derefter tilbage til Folketinget.¹²⁶ I Folketinget medførte Landstingets ændringer i lovforslaget udbredt utilfredshed, men Lindberg og flere andre anbefalede alligevel at stemme for det, da han frygtede, at loven ellers ville blive opgivet ved sessionens udløb.¹²⁷ På trods af disse bestræbelser og den lange behandlingsproces strandede lovforslaget efter Folketingets

¹²⁰ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 5. session, 1853, sp. 4245

¹²¹ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 5. session, 1853, sp. 4455

¹²² *Rigsdagstidende, Anhang*, 5. session, 1853, sp. 687-88

¹²³ *Rigsdagstidende, Landstinget*, 5. session, 1853, sp. 1777-85

¹²⁴ *Rigsdagstidende, Landstinget*, 5. session, 1853, sp. 2145-61

¹²⁵ *Rigsdagstidende, Anhang B*, 5. session, 1853, sp. 911-13

¹²⁶ *Rigsdagstidende, Landstinget*, 5. session, 1853, sp. 2399

¹²⁷ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 5. session, 1853, sp. 5471-73

vedtagelse, da Kultusminister Ørsted valgte at nedlægge veto imod dets stadfæstelse.¹²⁸

Lovforslagets behandling i 1855

I februar 1855 fremsatte Hass endnu en gang sit lovforslag om rammerne for skolepligten. Siden behandlingerne året før havde en ny regering afløst den forgående og A.S. Ørsted var blevet efterfulgt af C.C. Hall som Kultusminister.

Det forslag, som Hass nu fremlagde, lignede meget det, som havde været behandlet året forinden. Dog var paragraffen vedrørende konfirmationen nu fjernet, da Hass mente, at netop denne havde været en af grundene til Kultusministerens blokering af loven.¹²⁹ Hass' nye forslag omfattede således indledningsvis en paragraf om muligheden for fritagelse fra undervisningen i op til et halvt år, når et barn havde vist god fremgang ved eksamen, og desuden de to paragraffer vedrørende mulig udskrivning fra henholdsvis 13- og 14-årsalderen.¹³⁰ Hass var dog indstillet på eventuelt at lade den første paragraf erstatte med den, som Landstinget havde formuleret om forældres og værgers ret til selv at forestå deres børns undervisning.¹³¹

Debatten var under alle behandlingsgangene i Folketinget som tidligere domineret af problematikken omkring de fattige landarbejders afhængighed af deres børns arbejdskraft set i forhold til ønsket om at sikre børnenes uddannelse. J.A. Hansen bragte dog også dissenterne ind i debatten ved at nævne, at han kendte til tilfælde med dissenter, som ønskede deres børn helt fritaget for undervisning i skolen. Begrundelsen var, at de ikke havde tillid til, at læreren forstod at skelne *de almindelige religiøse og sædelige Begreber* fra den egentlige religionsundervisning, som dissenterbørn ifølge loven af 13/4-1851 kunne fritages for. Han pointerede, at flere henvendelser var gjort til Kultusministeren i forbindelse med sådanne tvivlsspørgsmål, og at det faktum, at der endnu ikke var givet noget klart svar, måtte ses som et tegn på, at forældrenes mistillid ikke var ubegrundet. Hansen støttede derfor en lovgivning, som ville gøre det lettere at opnå fritagelse for undervisning i skolen for disse og derved hjælpe til ”...at Grundlovens Bestemmelser om Religionsfrihed fuldstændigen maae komme til at træde i Live.”¹³² Kultusministeren insisterede dog på, at der ikke var tale om en uovervindelig vanskelighed med hensyn til at skelne de almindelige religiøse begreber fra den egentlige religionsundervisning.¹³³

Ved afslutningen af 2. behandlingen vedtoges det, at paragrafferne fra Landstingets behandling året før om henholdsvis den

¹²⁸ Rigsdagstidende, Folketinget, 6. session, 1854, sp. 322-23

¹²⁹ Rigsdagstidende, Folketinget, 6. session, 1854, sp. 322-23

¹³⁰ Rigsdagstidende, Anhang, 6. session, 1854, sp. 385-86

¹³¹ Rigsdagstidende, Folketinget, 6. session, 1854, sp. 1048-49

¹³² Rigsdagstidende, Folketinget, 6. session, 1854, sp. 1076-77

¹³³ Rigsdagstidende, Folketinget, 6. session, 1854, sp. 1076-78

generelle fritagelse for undervisning i skolen og ordningen på landet med opdelt vinter- og sommerundervisning for de to klasser skulle træde i stedet for § 1 i Hass' forslag. De to sidste paragraffer om udskrivningsalderen bevarede, dog med den ændring, at alderen for, hvornår man kunne kræve udskrivning uden hensyn til de opnåede kundskaber, blev hævet fra 14 til 15 år.

Der havde været en del uenighed om, hvorvidt fritagelsen for undervisning i den nye §1 skulle begrænses sådan, at man mistede rettigheden fremover ved et dårligt resultat ved eksamen og sådan, at man ikke kunne opnå fritagelse for et barn, når det havde søgt skolen indtil 12-årsalderen. Flertallet havde været imod dette under 2. behandlingen, men da Indenrigsministeren, som deltog ved 3. behandlingen på vegne af Kultusministeren, stillede genindførslen af disse begrænsninger som et krav for at sikre lovens stadfæstelse, blev ændringen vedtaget.¹³⁴

Lovforslaget, som det blev vedtaget og sendt til Landstinget under titlen *Lov indeholdende nogle forandrede Bestemmelser i Anordningerne om Skolegangen og om Udskrivningen af Skolen*, indeholdt således den følgende §1:

*”Forpligtelsen til Skolegang bortfalder for de Børn, hvis Forældre eller Værger erklære selv at ville sørge for deres Underviisning og regelmæssigt, efter Tilsigelse, lade dem møde til Overhøring i Districtets Skole ved hver ordentlig Examen, saalænge som Børnene ved disse Prøver af Skolebestyrelsen, nemlig Skolecommissionen, skjønnes at besidde samme Grad af Kundskab og Færdighed i de foreskrevne Underviisningsgjenstande, som Børn af samme Alder i Gjennemsnit opnaae i Skolen. Dog kræves Skolebestyrelsens Indvilligelse for at en saadan Fritagelse paany kan gives Børn, der ved Proven i Skolen ere befundne utilstrækkeligt underviste, eller uden beviislige, uovervindelige Forhindringer ere udeblevne fra Proven, og en saadan Indvilligelse af Skolebestyrelsen er ligeledes fornøden for de Børn, der ere vedblevne at søge Skolen indtil det fyldte 12 Aar.”*¹³⁵

I Landstinget førte lovforslaget til kortere debat under de tre behandlingssange, og ved 3. behandlingen blev forslaget vedtaget uden ændringer og kunne dermed stadfæstes i maj 1855.¹³⁶

Loven af 2/5-1855 fik med sin stadfæstelse af undervisningspligten frem for skolepligten i § 1 stor betydning for dissenterne. Det er derfor påfaldende, at selve religionsfriheden og dissenternes forhold fyldte så forholdsvis lidt i debatterne op til lovgivningen. Denne manglende fokus skyldtes dels, at Rigsdagens medlemmer, som det fremgår, var stærkt optagede af en anden problematik; nemlig den fattige landbefolknings afhængighed af deres

¹³⁴ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 6. session, 1854, sp. 2545-59 og sp. 2843-51

¹³⁵ *Rigsdagstidende, Anhang*, 6. session, 1854, sp. 761

¹³⁶ *Rigsdagstidende, Landstinget*, 6. session, 1854, sp. 1318-20

børns arbejdskraft. På den ene side anerkendte man dette, men på den anden side ønskede man at sikre, at børnene opnåede et mindstemål af kundskaber i skolen. Man ønskede at imødekomme forældrenes behov for og ret til selv at råde over en del af børnenes tid, men ville samtidig sikre sig imod misbrug.

Lovens betydning for dissenterbefolkningen blev kun taget op af enkelte rigsdagsmedlemmer og lod ikke til at have påvirket udformningen af loven. I forbindelse med omtalen af dissenterne blev flere interessante perspektiver dog draget frem. Først og fremmest viser kritikken af loven af 13/4-1851 på grund af usikkerhederne ved at skelne de almindelige religiøse og moralske begreber fra selve religionsundervisningen, at religionsfrihedens betydning for den moralske og religiøse opdragelse af dissenterbørn stadig blev opfattet som uafklaret flere år efter 1851-loven. Det fortsatte ønske om en egentlig dissenterlov udtaltes også under debatten, men blev endnu en gang afvist som unødvendig.

Debatten om lovforslaget illustrerer desuden en opfattelse af dissentersamfundene eller de såkaldte *sekte* som en trussel imod Folkekirken. Det mormonske trossamfund blev særligt fremhævet i den forbindelse. Denne opfattelse af dissenterne er interessant og vil blive taget op i sammenfatningen i kapitel 5.

Marts 1864: Albertis forespørgsel til Kultusministeren om folkekirkebørns optagelse i dissenterskoler

I marts 1864 udbad folketingsmedlem C.C. Alberti sig Kultusministerens svar på følgende forespørgsel: ”*Anseer Ministeren det for ulovligt, at Forældre, der henhøre til Folkekirken, lade deres Børn undervise i katolske Skoler eller i andre anerkjendte Troessamfunds Skoler, og paa hvilket Lovbud støtter Ministeren i bekræftende Fald denne Mening?*”¹³⁷ Ved fremlæggelsen i Folketinget begrundede Alberti sit spørgsmål med, at der de foregående år havde været en række sager, hvor den københavnske skoledirektion havde skullet træffe afgørelse om, hvorvidt katolske skoler måtte optage børn af folkekirkemedlemmer. Udfaldet af disse afgørelser havde været forskelligt, sådan at der nu eksisterede en katolsk skole, som havde tilladelse til at optage lutherske børn, mens andre dissenterskoler havde fået pålæg om at udvise disse. Det konkrete sag var, at en katolsk nonneskole ledet af søster Stephanie Francoz havde fået tilladelse til at åbne en protestantisk afdeling, sådan at skolen optog børn af Folkekirken, men at disse blev undervist adskilt fra de katolske elever. Alberti mente derfor, at det var nødvendigt en gang for alle at få klarhed

¹³⁷ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 15. session, 1863-64, sp. 2348

om, hvorvidt loven tillod folkekirkemedlemmer dels at opdrage deres børn i den katolske religion, dels at lade dem undervise i en katolsk skole. I det sidste tilfælde ønskede Alberti også at vide, om det var tilladt at lade børnene følge religionsundervisningen i disse skoler.¹³⁸ Alberti bemærkede, at han selv forstod Grundlovens religionsfrihedsparagraffer sådan, at folkekirkemedlemmer havde fuld ret til at lade deres børn opdrage katolsk, og at godkendte lærere ligeledes havde ret til at undervise børn uanset deres religiøse tilhørsforhold. Han understregede, at spørgsmålet ikke kun drejede sig om katolske skoler, men om dissenterskoler i det hele taget, da det måtte være et principielt spørgsmål, om undervisningen var givet fri imellem de forskellige trossamfund eller ikke.¹³⁹

Kultusministeren, C.T. Engelstoft, understregede i sit svar, at han egentlig fandt det urimeligt at kræve et konkret svar i en så kompliceret sag, som kunne udmøntes i ”...*en heel Bog eller en Forelæsning.*”¹⁴⁰ Han bakkede op om den københavnske skoledirektions håndtering med at afgøre de konkrete sager enkeltvis og lade nogle skoler opnå tilladelse og andre ikke.¹⁴¹ Han mente desuden, at begrebet *ulovligt* kunne forstås på forskellige måder afhængigt af, om man anskuede det fra en kirkelig eller samvittighedsmæssig vinkel eller alene fokuserede på den borgerlige lovgivning. Ud fra det kirkelige syn måtte det at lade sit barn opdrage eller undervise i en katolsk skole nødvendigvis være at forbryde sig imod Folkekirken, og ministeren følte sig overbevist om, at det, hvis der havde eksisteret en lov for Folkekirkens samfund, ville have medført automatisk udmeldelse af sådanne forældre. Med hensyn til den borgerlige lovgivning var det ifølge ministeren afgørende, om der var tale om, at forældrene havde valgt en skole på grund af et særligt fagligt fokus, og at denne tilfældigvis var stiftet af katolikker, eller om det var en skole ”... *hvori den katholske Aand igjennem Underviisningen og hele Skolens Liv udpræger sig og skal meddele sig til Børnene.*”¹⁴² I det første tilfælde var der i nogle sager givet tilladelse til skoler til at optage folkekirkebørn på betingelse af, at de skulle modtage en særskilt religionsundervisning. Hvis det sidste var tilfældet, mente han dog, at det også ville være stridende imod den borgerlige lov.¹⁴³

Med hensyn til den borgerlige lovgivning henviste Kultusministeren til lovene af 13/4-1851 og 2/5-1855. 1851-lovens § 9, ifølge hvilken børn af blandede ægteskaber skulle opdrages enten i en af forældrenes tro eller i Folkekirkens, mente han også kunne anvendes som et argument for, at man ikke uden videre kunne tillade to folkekirkemedlemmer at opdrage deres børn i en tro, som ingen af dem

¹³⁸ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 15. session, 1863-64, sp. 2485-86

¹³⁹ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 15. session, 1863-64, sp. 2485-88

¹⁴⁰ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 15. session, 1863-64, sp. 2488

¹⁴¹ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 15. session, 1863-64, sp. 2488

¹⁴² *Rigsdagstidende, Folketinget*, 15. session, 1863-64, sp. 2490

¹⁴³ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 15. session, 1863-64, sp. 2488-91

tilhørte.¹⁴⁴ § 1 i loven af 2/5-1855 åbnede dog ifølge ministeren en mulighed for, at forældre, der selv ønskede at sørge for deres børns undervisning, kunne ansætte en lærer til privatundervisning, uden der kunne stilles krav til dennes religiøse overbevisning.¹⁴⁵ Ministeren bemærkede i øvrigt, at det flere gange tidligere havde været udtalt fra både Kultus- og Justitsministeriet, at man ikke anså det for tilladt for folkekirkemedlemmer at opdrage deres børn i en anden tro. Dog mente han også, at en endelig afgørelse i spørgsmålet måtte tages af domstolene.¹⁴⁶

Der blev protesteret imod Kultusministerens svar fra flere af Folketingets medlemmer. Både initiativtageren til debatten, Alberti, og J.A. Hansen kritiserede ministeren for ikke at svare på det stillede spørgsmål. Alberti mente ikke, at det var acceptabelt, at man samtidig ville både tillade og forbyde folkekirkemedlemmers børn adgang til dissenterskolerne.¹⁴⁷ Hansen mente, at Kultusministeren måtte lade spørgsmålet gå videre til justitsministeren, hvis han ikke selv så sig i stand til at besvare det.¹⁴⁸

Kultusministerens tolkning af den relevante lovgivning blev også kritiseret fra flere sider. Barfod indvendte, at der var stor forskel på begreberne *opdragelse* og *undervisning*, og at det derfor var urigtigt, når ministeren henviste til 1851-lovens formuleringer vedrørende den religiøse *opdragelse*, da der i den konkrete sag blev spurgt til retten til at søge *undervisning* i dissenterskoler. Barfod mente desuden ikke, at en eventuel religiøs påvirkning i skolen ville kunne true den egentlig religiøse opdragelse, som fandt sted i hjemmet. Hvis der skulle findes tilfælde, hvor valget af en katolsk skole var udtryk for forældrenes religiøse ligegyldighed, mente Barfod, at det kun måtte være betryggende, at børnene dog i skolen blev udsat for en religiøs indflydelse.¹⁴⁹

Folketingsmedlem R. Jensen påpegede, at paragraffen i loven af 13/4-1851 alene omhandlede de børn, som var født i borgerlige ægteskaber, og at den derfor ikke kunne anvendes i noget andet tilfælde. Han forundredes desuden over den tilsyneladende modsigelse, der lå i, at man gjorde så meget for at holde folkekirkébørn ude af dissenterskolerne, når man ikke samtidig forsøgte at forhindre dissenterbørns adgang til de folkekirkelige skoler.¹⁵⁰

Hos Tscherning gik kritikken imod ministerens tolkning af 1851-loven dels på, at formuleringen om, at parterne i et blandet ægteskab skulle beslutte i *hvilken* tro deres børn skulle opdrages, blev opfattet som om, at der skulle finde en religiøs opdragelse sted. For Tscherning var

¹⁴⁴ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 15. session, 1863-64, sp. 2490-91

¹⁴⁵ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 15. session, 1863-64, sp. 2500

¹⁴⁶ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 15. session, 1863-64, sp. 2492

¹⁴⁷ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 15. session, 1863-64, sp. 2493

¹⁴⁸ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 15. session, 1863-64, sp. 2504-05

¹⁴⁹ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 15. session, 1863-64, sp. 2493-94 og sp. 2507-08

¹⁵⁰ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 15. session, 1863-64, sp. 2496-97

det entydigt klart, at der i dette *hvilken* også lå muligheden for at vælge *ingen* religiøs opdragelse. Dels var Tscherning af den overbevisning, at formuleringen om, at børnene i ethvert tilfælde måtte opdrages enten i en af forældrenes eller i Folkekirkens tro, alene angik de tilfælde, hvor en enlig forælder senere ønskede at ændre den oprindelige beslutning og derfor skulle have Kultusministeriets samtykke. Hvis formuleringen derimod skulle have været gældende for beslutningstagningen generelt, som Kultusministeren antog i sin tolkning, måtte denne have været anført i paragraffens begyndelse i stedet for til sidst.¹⁵¹

Både S. Høgsbro og Hansen mente desuden, at loven af 2/5-1855 måtte udlægges sådan, at den talte for folkekirkemedlemmers ret til at lade deres børn undervise i dissenterskoler. Når lovens § 1 tillod fritagelse for den almindelige skolegang for børn, hvis forældre selv ville sørge for undervisningen, burde der ikke i øvrigt sættes nogen begrænsninger for, hvordan dette blev gjort, så længe børnene levede op til de krav, som stillede ved eksamen. Hvis dette var i orden, havde hverken skoledirektionen eller Kultusministeriet ifølge Høgsbro ret til at blande sig i, om denne undervisning blev udført ved hjemmeundervisning eller i en dissenterskole.¹⁵²

Albertis forespørgsel til Kultusministeren førte hverken til klarhed eller enighed i spørgsmålet om dissenterskolerne, men debatten illustrerer tydeligt de mange forskellige og modsatrettede opfattelser og tolkninger, som eksisterede blandt Rigsdagens medlemmer, ikke kun med hensyn til Grundlovens religionsfrihedsparagraffer, men også med hensyn til betydningen af den lovgivning, som var udarbejdet og vedtaget derefter.

Udarbejdelsen af Lov af 30/9-1864 Om Tillæg til Loven af 1855

I begyndelsen af året 1863 fremlagde folketingsmedlem P. Olsen et lovforslag, der gik ud på at ændre §1 i loven af 2/5-1855, så det fremover også ville være muligt at fritage et barn for undervisning i den offentlige skole, når man i stedet for at møde til eksamen kunne fremvise en attest med vidnesbyrd om barnets tilstrækkelige kundskaber udstedt af en af Folkekirkens præster.

Selvom 1855-loven havde medvirket til, at nye private skoler, såkaldte friskoler, var blevet grundlagt mange steder i hele landet, mente Olsen, at lovens § 1 i flere tilfælde var blevet anvendt til at undertrykke denne private undervisning. Olsen refererede til en række sager fra friskolebevægelsen på Fyn. Skolerne modtog ofte børn fra flere forskellige sogne, og ved eksaminationen skulle børnene ifølge den

¹⁵¹ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 15. session, 1863-64, sp. 2500-03

¹⁵² *Rigsdagstidende, Folketinget*, 15. session, 1863-64, sp. 2497-98 og sp. 2505-07

eksisterende lovgivning møde i deres respektive sognes almueskoler. Problemerne opstod, når eksamen faldt på samme tid flere steder, og læreren derfor ikke kunne ledsage alle eleverne til deres eksamen. Alene over for de fremmede eksaminatorer var børnene fra de private skoler betydeligt dårligere stillet ved eksamen end den offentlige skoles egne elever, mente Olsen.¹⁵³

Argumentet støttedes af flere andre i Folketinget, men man kunne ikke enes om løsningen med en præsteattest, da flere mente, at det ikke var præstens opgave at vurdere de kundskaber, som lå ud over religionsundervisningen. I stedet blev det af blandt andre Tscherning, J.A. Hansen og C. Petersen forslået at gøre det muligt at foretage eksaminationen i de private skoler ved at kræve, at de eksaminerende skolebestyrelser besøgte skolerne. Tscherning bemærkede desuden, at han støttede forslaget om at lade en præsteattest give fritagelse for eksamen i religionskundskaber. Dog mente han, at religionsfriheden krævede, at retten til at give en sådan attest udbredtes til alle trossamfunds præster.¹⁵⁴

Kultusministeren D.G. Monrad var kritisk over for lovforslaget. For det første fordi han var af den overbevisning, at 1855-loven i forvejen gav den videst mulige grad af frihed til privatundervisningen, for det andet fordi han mente, at man ”...*kan være angstelig for, at de, som søge særlige Former for Skoleunderviisningen eller for deres religiøse Trangs Tilfredstillelse, ikke skulde blive behandlede lempeligt nok, men at man derfor skulde gjøre Livet besværligt for alle Andre, maa dog siges at være ubilligt.*”¹⁵⁵

Det blev besluttet at lade forslaget gå videre til 2. behandling, og der blev nedsat et udvalg til at udarbejde en betænkning over forslaget. Udvalgsbetænkningen kom dog så sent, at det ikke var muligt at nå til sagens 2. behandling inden for Rigsdagens 14. session. Olsen valgte derfor at genoptage sagen året efter ved at fremsætte et nyt lovforslag, som var baseret på det ændringsforslag, udvalget havde udarbejdet.¹⁵⁶ Det nye lovforslag var inddelt i to paragraffer, hvoraf den første omhandlede folkekirkebørns fritagelse for eksamination med en præsteattest, dog kun gældende for religionskundskaberne. Den anden paragraf gav mulighed for at afholde eksamen på private skoler på betingelse af, at skolen mindst tre måneder inden eksamen kunne meddele, at den besøgte af mindst ti elever, og at læreren besad en tilstrækkelig duelighed. Læreren skulle dog ikke nødvendigvis have lærerexamen. Når disse betingelser opfyldtes, skulle skolebestyrelsen være forpligtet til at afholde eksamen på skolen.¹⁵⁷

¹⁵³ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 14. session, 1862, sp. 3872-74

¹⁵⁴ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 14. session, 1862, sp. 3893-99

¹⁵⁵ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 14. session, 1862, sp. 3901

¹⁵⁶ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 15. session, 1863-64, sp. 69-70

¹⁵⁷ *Rigsdagstidende, Tillæg A*, 15. session, 1863-64, sp. 909-910

Ved behandlingen af forslaget bemærkede L.C. Larsen, at den københavnske skoleanordning af 20/3-1844 stillede flere og strengere betingelser for de private skoler end lovforslagets §2. Han foreslog derfor, at paragraffen alene skulle gælde uden for København.¹⁵⁸ C.T. Engelstoft, der pr. 31/12-1863 havde afløst Monrad som Kultusminister, mente derimod, at man med rimelighed kunne stille strengere krav til de private skoler, som ønskede selv at afholde eksamen, da han anså en sådan tilkendegivelse som en form for anerkendelse af skolen. Han ønskede blandt andet, at skolerne skulle opgive planer for undervisningen, optegnelser over brugen af lærerbøger og elevfremmødet, opgørelser om klasserummets størrelse o.l. Hansen og D.E. Rugaard indvendte herimod, at det i så fald ville være meningsløst at omtale de private skoler som *friskoler*, da al frihed ville være taget fra dem.¹⁵⁹

Et andet emne under debatten handlede om, hvorvidt den første paragraf burde udvides til også at omfatte børn af andre anerkendte trossamfund, som Tscherning tidligere havde forslået, og hvordan lovforslaget i øvrigt forholdt sig til paragrafferne om religiøs opdragelse i loven af 13/4-1851. Afledt af dette valgte L.C. Larsen ved sagens 2. behandling at opstille et ændringsforslag til lovforslagets §1, der lod anvendelsen af præsteattester i stedet for religionseksamen være mulig for medlemmer af Folkekirken og andre anerkendte trossamfund, mens børn af de ikke anerkendte trossamfund fortsat var underlagt vilkårene i lovene fra 1851 og 1855.

Olsen stillede også et ændringsforslag til paragraffen, som gik på helt at fjerne eksaminationen i religionskundskaber for de børn, som var fritaget for skolegang i den offentlige skole.¹⁶⁰ Kultusminister Engelstoft bemærkede til Olsens forslag, at dette ville forandre hele lovforslagets karakter og ikke hørte til under skolelovgivningen, men snarere under en egentlig dissenterlov. Med hensyn til udarbejdelsen af en sådan dissenterlov udtalte Kultusministeren, at han foreløbig anså denne for unødvendig og overflødig. Olsens forslag blev derimod støttet af R. Jensen netop på grund af den øgede grad af frihed, som denne indrømmede dissenterbefolkningen. Jensen mente, at ændringsforslaget ville gøre op med nogle af de begrænsninger for dissenternes frihed, som han mente uretmæssigt var stillet i loven af 13/4-1851.¹⁶¹

Ved afstemningen blev Olsens ændringsforslag til § 1 dog forkastet til fordel for Larsens. Derimod vedtoges det af Olsen stillede forslag om at ændre § 2 til kun at gælde uden for København. Desuden

¹⁵⁸ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 15. session, 1863-64, sp. 580-82

¹⁵⁹ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 15. session, 1863-64, sp. 591-96

¹⁶⁰ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 15. session, 1863-64, sp. 964-68

¹⁶¹ *Rigsdagstidende, Folketinget*, 15. session, 1863-64, sp. 970-75

vedtoges en række mindre og redaktionelle forandringer. I denne form sendtes forslaget til behandling i Landstinget.¹⁶²

I Landstinget drejede debatten sig hovedsageligt om, hvorvidt kravene til de private skoler, som ønskede at afholde eksamen, skulle skærpes, eller om retten til at åbne private skoler uden forudgående godkendelse var en naturlig konsekvens af 1855-loven. F. Frølund mente, at de indrømmelser, som var givet til forældre, der ikke ønskede deres børn i den offentlige skole, var betydningsløse, hvis man samtidig forbød lærere at åbne private skoler og dermed at undervise disse børn.¹⁶³ Denne holdning deltes blandt andet af G. Strøm¹⁶⁴, mens F. Nielsen og C.C. Brix derimod mente, at der var meget langt fra at give forældre ret til selv at sørge for sine børns undervisning til at tillade enhver at åbne en reel skole.¹⁶⁵ Debatten udviklede sig til et spørgsmål om, hvor grænsen mellem privatundervisning og skolehold gik. Dette fik B. Christensen til at opfordre til, at man på et senere og mere passende tidspunkt fik udarbejdet klare definitioner af begreberne.¹⁶⁶

Landstingsdebatten førte ikke til stramninger med hensyn til oprettelsen af private skoler uden for København. Men under sagens 2. behandling vedtoges en tilføjelse til § 2, som krævede, at lærere i private skoler skulle eksaminere efter skolebestyrelsens opgivende. Derved mente man at sikre sig imod, at privatskolernes lærere opnåede gode resultater ved at indstudere spørgsmål og svar med eleverne inden eksaminationen.¹⁶⁷ På grund af denne forandring måtte lovforslaget herefter sendes tilbage til endelig behandling i Folketinget. Her blev det dog vedtaget uden yderligere debat og kunne stadfæstes i følgende form:

”§1. De til Folkekirken hørende Børn, som ikke søge den offentlige Skole, skulle, naar de ifølge Lov af 2den Mai 1855 møde i Districtets Skole for at prøves ved Examen, være aldeles fritagne for at overbøres i Religionskundskaber, Bibelhistorie derunder indbefattet, saafremt de for Districtets Skolebestyrelse fremlægge skriftlig Vidnesbyrd fra en i Folkekirken ansat Sognepræst eller residerende Capellan om, at de i Forhold til deres Alder besidde tilstrækkelig Kundskab i saa Henseende. Samme Fritagelse tilstaaes Børn hørende til et Troessamfund, der har af Staten anerkjendte Præster her i Landet, naar et lignende Vidnesbyrd tilveiebringes fra en saadan Præst. Med Hensyn til andre ikke til Folkekirken hørende Børn har det sit Forblivende ved Bestemmelsen i Lov af 13de April 1851 om Ægteskab udenfor Folkekirken m.v. §11 og Loven af 2den Mai 1855 §1.

¹⁶² Rigsdagstidende, Folketinget, 15. session, 1863-64, sp. 983-86 og sp. 1101

¹⁶³ Rigsdagstidende, Landstinget, 15. session, 1863-64, sp. 625-26

¹⁶⁴ Rigsdagstidende, Landstinget, 15. session, 1863-64, sp. 582

¹⁶⁵ Rigsdagstidende, Landstinget, 15. session, 1863-64, sp. 569-72 og sp. 626-27

¹⁶⁶ Rigsdagstidende, Landstinget, 15. session, 1863-64, sp. 628-33

¹⁶⁷ Rigsdagstidende, Landstinget, 15. session, 1863-64, sp. 635-37

§2. Naar en privat Skole udenfor Kjøbenhavn ønsker de befalede halvaarlige Examinere afholdte paa selve Skolen, da maa den Lærer eller Lærerinde, som forestaaer samme, mindst 3 Maaneder før Examen anmelde Skolens Tilstedeværelse for Districtets Skolebestyrelse, godtgjøre at den stadig besøges af mindst 10 Børn, samt for samme Skolebestyrelse fremlægge saadanne Vidnesbyrd om Duelighed, som denne maatte finde tilstrækkelige, hvortil dog ikke udfordres, at den Paagjældende skal have underkastet sig den befalede Skolelærerexamen. Skolebestyrelsen er da forpligtet til at afholde Examen paa selve Skolen, ved hvilken Skolens Lærer selv examinerer efter Skolebestyrelsens Opgivende. Andre Indberetninger om Skolens Tilstand, uden forsaavidt de angaae statistiske Oplysninger, kunne ikke fordres. Skolebestyrelsens Kjendelser saavel om Lærerens Duelighed som Underviisningens Tilstrækkelighed kunne indankes for Skoledirectionen samt Kirke- og Underviisningsministeriet. Hvorefter alle Vedkommende sig have at rette.”¹⁶⁸

1864-lovens § 1 fik stor betydning for de anerkendte dissentersamfund, fordi disses præster herved fik overdraget det fulde ansvar for at kontrollere den religiøse opdragelse af samfundets børn. § 2 fik kun betydning for de dissenterne, som boede uden for København, men for disse var den afgørende, da man herved fik lagt rammerne for landets dissenterskoler fast.

Den udbredte debat om, hvor meget frihed de private skoler var berettiget til, illustrerer endnu en gang de splittede meninger i Rigsdagen. Mens Kultusminister Monrad mente, at hensynet til dem, som havde fravalgt det offentlige skolesystem, ikke burde strækkes så langt, at det førte til besvær eller ubekvemmelighed for resten af systemet, var der i både Folketinget og Landstinget fortalere for de private skolars ret til frihed, der mente, at friheden var en forudsætning for at udøve princippet om undervisningspligt frem for skolepligt. Den endelige lov imødekom først og fremmest den sidste gruppe, da den sikrede en større grad af ligestilling imellem det private og det offentlige skolevæsen. Undervejs i sagens behandling ses det dog tydeligt, at der hverken var enighed om, hvordan loven burde udformes, eller hvad det var for et problem, den skulle afhjælpe. Dette førte f.eks. til P. Olsens forslag om helt at fjerne eksaminationen i religion uden for den offentlige skole, hvilket blev opfattet som et alt for drastisk skridt og lå langt fra de muligheder, som flere af de andre rigsdagsmedlemmer forestillede sig.

Endnu en gang er det bemærkelsesværdigt, at initiativet til en for dissenterne så betydningsfuld lov blev taget på baggrund af hensynet til en anden gruppe, i dette tilfælde den fremadstormende friskolebevægelse, og kun sporadisk førte til diskussion om konsekvenserne for dissenterbefolkningen.

¹⁶⁸ Lov af 30/9-1864 om Tillæg til Loven af 2den Mai 1855

Delkonklusion: Tendenser i rigsdagsdebatterne

Det er et gennemgående træk i de herover behandlede sager, at det lovgivningsarbejde, som havde indflydelse på dissenterens vilkår inden for skolevæsenet, kompliceredes af uenighed og modsatrettede holdninger blandt Rigsdagens medlemmer. Der var tale om forskellige opfattelser af centrale begreber som religions- og trosfrihed, men også om vidt forskellige tolkninger af formuleringer i både Grundloven og de senere udarbejdede love inden for området. Der var desuden uenighed om, hvordan statens ansvar og ret til at kontrollere børns opdragelse og skolegang skulle vægtes over for borgernes frihedsrettigheder.

For lovgivningsarbejdet betød det, at den idealistiske ambition om at udrede rammerne for dissenterbefolkningens forhold efter religionsfrihedens indførelse i en samlet dissenter- eller religionsfrihedslov afløstes af en række mere eller mindre uafhængige love, der enkeltvis afklarede forskellige aspekter af sagen, efterhånden som konflikter opstod.

Lovene af 2/5-1855 og af 30/9-1864, som fik stor betydning for dissenterens vilkår, blev begge initieret på baggrund af andre problematikker end dissenterens forhold. Man kan derfor overveje, hvor meget bevidsthed der fra Rigsdagens side var omkring de samlede rammer, som de her behandlede love tilsammen kom til at udgøre for dissenterbefolkningen på skoleområdet.

Albertis forespørgsel til Kultusministeren viser meget tydeligt den uenighed, som eksisterede med hensyn til dissenter- og religionsfrihedsspørgsmålet i Rigsdagen. Forespørgslen var affødt af en konkret forvaltningssag fra det københavnske skolevæsen, og behandlingen af denne foregriber dermed til dels emnet for det følgende analyseafsnit, som netop undersøger, hvilke konsekvenser lovgivningsarbejdets karakter havde for forvaltningen af de dissenterrelaterede sager inden for skolevæsenet.

Kapitel 4: Analyse af forvaltningsniveauet

Sager fra den københavnske skoleforvaltning

I årtierne efter Grundlovens indførelse behandlede Direktionen for Københavns Borger- og Almueskolevæsen en række sager, som mere eller mindre direkte knyttede sig til religionsfrihedsparagrafferne og dissenternes nye vilkår. Herunder følger først en redegørelse for de udvalgte 12 sager i kronologisk rækkefølge. Fremstillingen vil forsøge at vise de konsekvenser, som Rigsdagens lovgivningsarbejde havde for forvaltningen af de konkrete dissenterrelaterede skolesager ved at synliggøre, i hvilke typer sager de nye retningslinjer virkede efter hensigten, og i hvilke de førte til konflikt. De karakteristiske tendenser i forvaltningen vil herefter blive analyseret i kapitlets afsluttende afsnit.

Ægteparret Mønsters baptistskole

I 1849 blev den københavnske skoledirektion opmærksom på, at der i Helligøjst sogn fandtes en hidtil ukendt skole, som efter sigende skulle være bestyret af forstanderen for den baptistiske menighed i København, P.C. Mønster. Efter at en repræsentant for sognets skolekommission havde aflagt besøg i skolen, modtog direktionen en redegørelse, hvoraf det fremgik, at undervisningen tilsyneladende blev udført af P.C. Mønsters hustru, og at børn af begge køn og i flere aldre blev undervist sammen.¹⁶⁹ Mønster havde efter besøget lovet snarest at ansøge skoledirektionen om tilladelse til sin skole, men da direktionen ikke hørte fra Mønster, sendte man sagen til Kultusministeriet for at få en vurdering af sagen. Ministeriet svarede, at en tilladelse kunne tildeles madam Mønster uden den ellers påkrævede prøve, hvis skoledirektionen fandt hende kompetent, men at tilladelsen kun burde omfatte børn af baptistiske forældre.

Denne beslutning formidledes gennem skolekommissionen til ægteparret Mønster i november 1849, og parret blev ved samme lejlighed bedt om at give tilsagn om, hvorvidt de ønskede at acceptere tilbuddet. Direktionen hørte dog ikke fra Mønster før i maj 1850, da P.C. Mønster indsendte en ansøgning om en tilladelse for madam Mønster til at åbne en opdragelses- og undervisningsanstalt. Efter igen at have rådført sig med Kultusministeriet svarede skoledirektionen, at en sådan tilladelse kun kunne gives til madam Mønster på de samme prøvebetingelser, som normalt krævedes af ansøgere. Over et år senere i oktober 1851 og efter gentagne henvendelser fra skolekommissionen henvendte Mønster sig

¹⁶⁹ Brev fra Helligøjst sogns skolekommission til Kbh.s skoledirektion af 10.11.1849 i: Journalnr. 272/1856, Skoledirektoratets arkiv, Stadsarkivet

igen til skoledirektionen. Han bad om, at begge ægtefolk måtte få tilladelse til at holde skole, og at de på grund af deres høje alder måtte nøjes med at aflægge en mindre omfattende og alene praktisk prøve i deres egenskaber som undervisere. Skoledirektionen indvilgede, og prøven blev afholdt med tilfredsstillende resultat. Derfor gav skoledirektionen i marts 1852 ægteparret Mønster en tilladelse til skolehold, der dog var begrænset ved, at kun børn af baptister måtte optages i skolen, at alle elever skulle eksamineres i den almindelige almueskole inden udskrivning af skolen, og at piger og drenge ikke måtte undervises sammen. Det første krav begrundedes med, at ægteparret Mønster netop havde fået den særlige tilladelse, fordi man ønskede at imødekomme baptistmenighedens ønske om en egen skole. De to andre krav var i overensstemmelse med den almindelige skolelovgivning.

Mønster svarede på dette med et brev, hvori han bad om at måtte blive fritaget for alle tre krav. Især det første krav var problematisk for Mønster, da baptistmenigheden ifølge ham var for lille og for fattig til, at det ville være økonomisk muligt at opretholde skolen. Mønster skrev i øvrigt, at han formodede, at kravet skyldtes direktionens frygt for *”...at den lutherske Kirke skulde tabe nogle af de Børn, som undervises i [skolen]...”*¹⁷⁰, men at han kunne afvise dette, da der ikke undervistes i religion, men kun i de dele af bibelhistorien, som var fælles for baptisterne og Folkekirken.

Mønsters ønske blev ikke imødekommet af direktionen, og sat over for en trussel om lukning af baptistskolen accepterede Mønster og hans hustru de stillede betingelser.¹⁷¹

Jomfru Mathiesens mormonskole

I juni 1851 modtog Direktionen for Københavns borger- og almueskolevæsen en indberetning fra skolekommissionen for Frelserens sogn. Kommissionen meddelte, at en del af sognets skolepligtige børn var begyndt at forsømme den offentlige skole. For at få klarhed i sagen indkaldte direktionen de pågældende børns forældre til et møde. Ved mødet fremgik det, at flere af forældrene nu tilhørte det mormonske trossamfund *Jesu Christi Kirke af de sidste Dages hellige*, og at børnene modtog undervisning i en skole, som blev forestået af et af trossamfundets medlemmer, en jomfru Mathiesen.

Skoledirektionen havde ikke i forvejen kendskab til denne skole og bad derfor sognets skolekommission undersøge sagen nærmere. Undersøgelsen viste, at skolen søgtes af 10-12 børn af begge køn og i alderen 5-14 år. Skolekommissionen vurderede, at undervisningen i øvrigt var upåklagelig og bemærkede, at jomfru Mathiesen tidligere havde

¹⁷⁰ Brev fra Mønster til Kbh.s skoledirektion af 27.05.1852 i: Journalnr. 272/1856, Skoledirektoratets arkiv, Stadsarkivet

¹⁷¹ *Beretning om det Kjøbenhavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand*, 1852, s. 39-41; Journalnr. 272/1856, Skoledirektoratets arkiv, Stadsarkivet

haft bevilling til skolehold, men ikke havde denne længere. Der blev derfor ikke argumenteret imod, at en tilladelse til skolehold kunne gives til jomfru Mathiesen.

Skolekommissionens medlemmer bemærkede dog, at de mente, at de hverken var berettigede eller forpligtede til at føre opsyn med en sådan mormonsk skole eller i det hele taget med børn, hvis forældre ikke tilhørte Folkekirken. Kommissionen begrundede dette ønske om ikke at blive indblandet i sagen med, at dette arbejde ”...*upaatvivelig vilde udlægges som udrunden af større Interesse for Kirken end for Skolen.*”¹⁷² Der var altså en frygt for, at skolekommissionens gejstlige medlemmer skulle blive mistænkt for at være ude af stand til at føre en saglig og upartisk sagsbehandling. Kommissionens anmodning blev dog afvist af både skoledirektionen og Kultusministeriet, som henviste til, at lovgivningen krævede, at børn af ikke-folkekirkemedlemmer modtog samme undervisning som alle andre med religionsundervisningen som eneste undtagelse. Så længe det pågældende trossamfund ikke var underlagt en egen autoriseret skolekommission, var det derfor sognets almindelige skolekommissions ansvar at sikre, at disse børn modtog den krævede undervisning.¹⁷³

Den katolske menigheds kirkeskole

Da skoledirektionen i København i begyndelsen af 1853 sammenholdt de indsendte elevfortegnelser fra den katolske menigheds kirkeskole med rodemesterens liste over byens katolske befolkning, opdagedes det, at 25 af skolens elever ikke var anført som katolikker.

Direktionen henvendte sig til skolens egen autoriserede skolekommission, som meldte, at for størstedelen af skolens elevers vedkommende var begge forældre katolikker, mens seks af eleverne havde enten katolsk moder eller fader, og at der i disse tilfælde var afgivet den officielle erklæring om børnenes katolske opvækst, som krævedes ifølge loven af 13/4-1851. Ved en nærmere undersøgelse fandt direktionen dog, at begrebet katolske forældre blev brugt i en betydning, der også omfattede sted- og plejeforældre. Med hensyn til de seks elever af blandede ægteskaber kunne direktionen ikke godkende deres forhold. Dette fik Kultusministeriet til i en skrivelse i juni 1853 at minde om, at forandringer i erklæringer om den religiøse opdragelse af børn i blandede ægteskaber ifølge 1851-loven skulle føres til protokol samme sted som den oprindelige erklæring. Skoledirektionen bad derfor i september 1853 den katolske skolekommission sørge for, at der blev indsendt attester, som beviste, at erklæringerne var blevet ført retmæssigt til protokols. Desuden pålagdes det skolekommissionen fremover at lade det fremgå

¹⁷² *Beretning om det Kjøbenhavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand*, 1851, s. 39

¹⁷³ *Beretning om det Kjøbenhavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand*, 1851, s. 39-40; Journalnr. (223)303/1851, Skoledirektoratets arkiv, Stadsarkivet

tydeligt af de indsendte elevfortegnelser, hvilke elever der ikke havde to katolske biologiske forældre.¹⁷⁴

Da skoledirektionen fem måneder senere endnu ikke havde modtaget disse attester, rettede den endnu en gang henvendelse til skolekommissionen for den katolske menigheds skole. Efter yderligere to måneder modtog direktionen i april 1854 det svar, at de pågældende forældre havde henvendt sig til de præster, som skulle udstede attesterne, men at kun et af de seks forældrepar havde fået svar. Da direktionen begyndte at modtage attesterne, kunne flere af dem ikke godkendes, da de manglede den ene forælders underskrift. I nogle af sagerne var den protestantiske mor død, og den katolske fader ønskede derfor at ændre beslutningen om den religiøse opdragelse. Disse attester manglede dog den påkrævede godkendelse af ændringen fra Kultusministeriet. Samtidig viste nyopgjorte rodemesterlister, at den katolske skolekommission ikke havde efterkommet kravet om tydeligt at anføre børn af blandede ægteskaber i elevfortegnelserne. Den katolske menigheds skole fik derfor pålæg om straks at bortvise alle elever uden gyldige attester, og for at undgå fremtidige problemer blev det pålagt skolen herefter at indsende elevfortegnelser hvert kvartal i stedet for en gang årligt, som ellers var praksis.

Den københavnske skoledirektion underrettede i juli 1854 Kultusministeriet om sine afgørelser i sagen og rapporterede ved samme lejlighed, at man havde mente, at kommissionens gejstlige medlemmer med Pastor Grüder i spidsen ”...*havde udviist en temmelig vidtgaende Virksomhed for at drage Børn over til den katholske Menighed.*”¹⁷⁵ Kultusministeriet bifaldt direktionens afgørelser og bemærkede, at man fra ministeriets side ville undersøge de katolske præsters fremgangsmåde nærmere.¹⁷⁶

Pastor Grunnets undervisningsvirksomhed

I begyndelsen af 1856 meddelte arbejdsmand C. Sørensen til den københavnske skoledirektion, at han med sin familie havde meldt sig ud af Folkekirken og nu i stedet tilhørte den evangelisk-lutherske frimenighed. Han ønskede derfor at flytte sine børn fra den østre betalingsskole til menighedens egen skole, som ifølge Sørensen bestyredes af menighedens Pastor Grunnet. Da direktionen ikke havde godkendt en sådan skole, henvendte den sig til skolekommissionen for Trinitatis sogn for herved at få det ifølge den københavnske skoleanordning af 20/3-1844 ulovlige skolehold standset. Efter en henvendelse til Grunnet modtog skolekommissionen det svar, at der endnu ikke var oprettet nogen skole, men at han selv gav fire af menighedens børn privatundervisning i sin egen bolig. Men da både C.

¹⁷⁴ Beretning om det Københavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand, 1853, s. 39

¹⁷⁵ Beretning om det Københavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand, 1854, s. 51

¹⁷⁶ Beretning om det Københavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand, 1854, s. 50-51

Sørensen og et offentliggjort udkast til menighedens forfatning omtalte Grunnets virksomhed netop som en skole, stillede skoledirektionen sig afvisende over for argumentet om, at der var tale om privatundervisning, og krævede skolen lukket. Grunnet fastholdt dog, at han kun førte privatundervisning og satte spørgsmålstegn ved direktionens ret til at blande sig i denne sag. Direktionen fastholdt dog kravet.

I september anmodede Grunnet skoledirektionen om tilladelse til at oprette en skole, dog uden først at aflægge den ellers påkrævede prøve. Han fik afslag. Skolekommissionen i Trinitatis sogn fik herefter en underretning om, at Grunnet stadig underviste, og et besøg i Grunnets hjem bekræftede dette. Målet for undervisningen var nu en gruppe på omtrent 25 børn af begge køn og i alderen 6-13 år. Nogle af børnene tilhørte ifølge Grunnet selv ikke frimenigheden, men han nægtede at opgive en fortegnelse over eleverne og deres forældre. Foruden Grunnet blev der undervist af en ung kvinde på adressen.

Da Grunnet stadig fastholdt, at der var tale om privatundervisning, blev sagen overdraget til politidirektøren, der efter et forhør af Grunnet bekræftede skoledirektionens afgørelse om, at undervisningen måtte betegnes som skolehold. Herefter idømtes Grunnet en mulkt på 10 rigsdaler, og mulkten fordobledes, da det blev opdaget, at skoleholdet fortsatte. Grunnet klagede til Kultusministeriet over denne anden bøde, men afvistes med det argument, at en accept af, at der her skulle være tale om privatundervisning, ville gøre det muligt for enhver at holde skole med henvisning til, at det var privatundervisning, og dermed sætte den københavnske skolelovgivning helt ud af kraft.¹⁷⁷

Jomfru Levins højere pigeskole

I 1859 ansøgte den jødiske Frederikke Levin den københavnske skoledirektion om, at den tilladelse hun havde til at holde en højere pigeskole for børn af jødiske forældre måtte ændres til også at omfatte børn fra andre trossamfund. Sagen blev sendt videre til Kultusministeriet, der gav sin afgørelse i februar 1859. Tilladelsen blev givet, men på betingelse af, at der ansattes en af direktionen godkendt lærer til at forestå undervisning i religion for skolens kristne elever. Der henvistes til, at en lignende tilladelse var givet til en katolsk lærerinde i 1813.¹⁷⁸

Jomfru Bendixens pigeskole

Rosa Bendixen, der tilhørte det jødiske trossamfund, ansøgte i 1861 om lov til at udvide sin skole for jødiske piger til også at optage børn af andre trossamfund. Skoledirektionen gav tilladelse med henvisning til Kultusministeriets afgørelse i jomfru Levins sag fra 12. februar 1859.

¹⁷⁷ *Beretning om det Københavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand*, 1857, s. 39-41

¹⁷⁸ *Beretning om det Københavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand*, 1859, s. 44; *Samling af Bestemmelser vedrørende Københavns kommune 1628-1864*, 1919, s. 198

Tilladelsen blev givet med det samme forbehold om at ansætte en af direktionen godkendt religionslærer.¹⁷⁹

Den katolske menigheds skolekommission

I 1862 indsendte den katolske menigheds skolekommission en klage til Kultusministeriet, efter at den københavnske skoledirektion havde krævet bortvisning af alle lutherske børn fra Den hellige Joseph Søstres nonneskole. Ministeriet bad om skoledirektionens udlægning af sagen, og denne forklarede, at nonneskolen havde eksisteret uden tilladelse, indtil den ved en undersøgelse var blevet opdaget. Herefter var skolens bestyrerinde, søster Stephanie Francoz, uden den ellers påkrævede prøve blevet tildelt en begrænset skolebevilling ved ”...en velvillig Imødekommen af Directionen.”¹⁸⁰

Kultusministeriet afgav i april 1863 sin afgørelse, hvori den forbød ”...Optagelsen af lutherske Børn i katolske Skoler med Religion til Underviisningsfag.”¹⁸¹ Dette fik skoledirektionen til herefter at kræve bevis for, at den katolske skolekommission overholdt reglerne i både nonneskolen og den katolske menigheds kirkeskole. Kravet medførte dog en protest fra kommissionen, der mente, at ministeriets formulering måtte forstås således, at det ikke kunne nægtes nogen skoler at optage børn fra andre trossamfund, så længe hverken religionsundervisning eller anden religiøs påvirkning fandt sted. Desuden argumenteredes der for, at staten ifølge Grundloven ikke længere havde ret til at føre kontrol med børns religiøse opdragelse. Den katolske skolekommission truede derfor med at indbringe sagen for domstolene eller Rigsdagen.

I et brev til den katolske skolekommissionen i juni 1863 svarede direktionen, at mens den katolske menigheds kirkeskole alene havde tilladelse til at optage katolske elever, anerkendte man, at søster Francoz var berettiget til dels at holde en katolsk skole for katolske børn, dels en protestantisk for folkekirkemedlemmer, hvor der dog ikke kunne undervises i religion.

Dette tilfredsstillede ikke den katolske menigheds skolekommission, og sagen førte til længere brevveksling imellem skolekommissionen, den københavnske skoledirektion og Kultusministeriet. Skolekommissionen stillede spørgsmålstegn ved den statslige indblanding i den religiøse opdragelse og nægtede derfor at indsende elevfortegnelser for de katolsk bestyrede skoler. Skoledirektionen svarede ved at idømme kommissionen en mulkt på 10 rigsdaler og i øvrigt udtale følgende:

¹⁷⁹ Beretning om det Københavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand, 1861, s. 56

¹⁸⁰ Beretning om det Københavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand, 1862, s. 57

¹⁸¹ Beretning om det Københavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand, 1863, s. 56

*”Det er ikke Direktionen bekendt, at der kan være nogen Tvivl om, at Børn, fødte i Ægteskaber i Folkekirkens Tro, ikke maae optages i Skoler med katolsk Religionsunderviisning, saalænge ikke begge Forældre ere traadte ind i den katolske Kirke, eller Ministeriet efter den enes Død har samtykket i Optagelsen.”*¹⁸²

Den katolske skolekommission betvivlede desuden de offentlige skolers ret til at optage katolske elever, når det modsatte var forbudt. Men dette forsvarede af skoledirektionen med, at den ifølge Grundloven var forpligtet til at sikre alle københavnske børn den påkrævede skolegang, og at det, så længe der ikke fandtes et tilstrækkeligt antal katolske skoler, kun kunne imødekommes ved de almindelige offentlige skoler. Andre af kommissionens synspunkter i sagen var ifølge direktionen *”...af den Beskaffenhed, at det i de fleste Tilfælde maae være uforførdent at gjendrive dem.”*¹⁸³

Kultusministeriets støttede i sin endelige afgørelse skoledirektionen. Man stadfæstede mulkten og anmodede den katolske menigheds skolekommission om snarest at indsende de manglende elevfortegnelser.¹⁸⁴

Katolske mødres ændring af opdragelseserklæringer

I 1864 ansøgte fire enker og hustruen til en indlagt sindslidende patient på Skt. Hans Hospital Kultusministeriet om lov til at opdrage deres børn i den katolske tro. Som enlige forældre måtte kvinderne ifølge loven af 13/4-1851 have Kultusministeriets accept for at kunne ændre den oprindeligt afgivne erklæring vedrørende deres børns religiøse opdragelse. Efter af have rådgivet sig med justitsministeriet og biskoppen over Sjællands stift, meldte Kultusministeriet, at tilladelsen kunne gives til de fire enker. Hustruen til den sindslidende fik afslag, da en fremtidig forbedring af mandens helbred ikke kunne afvises, og at ændringen i et sådan tilfælde kunne risikere at stride imod hans ønsker.

Da det viste sig, at børnene allerede før sagens afgørelse havde været indskrevet i en af de katolske skoler, medførte sagen i øvrigt en alvorlig påtale til den katolske menigheds skolekommission.¹⁸⁵

Metodistsamfundets skole

Metodistsamfundet i København modtog i den 1. februar 1861 tilladelse fra Kultusministeriet til at oprette en skole for børn af trossamfundets medlemmer.¹⁸⁶ Skolen åbnedes dog først i 1865,¹⁸⁷ og da det metodistiske trossamfund samme år opnåede status som anerkendt trossamfund, nedsattes en egen skolekommission for skolen med

¹⁸² Beretning om det Kjøbenhavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand, 1863, s. 57

¹⁸³ Beretning om det Kjøbenhavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand, 1863, s. 57

¹⁸⁴ Beretning om det Kjøbenhavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand, 1862, s. 56-57;

Beretning om det Kjøbenhavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand, 1863, s. 56-59

¹⁸⁵ Beretning om det Kjøbenhavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand, 1864, s. 61

¹⁸⁶ Beretning om det Kjøbenhavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand, 1861, s. 56

¹⁸⁷ Beretning om det Kjøbenhavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand, 1866, s. 58

samfundets hovedpræst, Willerup, som formand. Skolekommissionen trådte i kraft den 8. marts 1866 efter godkendelse fra skoledirektionen.¹⁸⁸

Senere på året 1866 modtog Kultusministeriet en ansøgning fra Willerup om at udvide skolens tilladelse, så man også kunne modtage elever, hvis forældre stod uden for metodistsamfundet. Sagen blev behandlet i skoledirektionen, som fandt, at det høje niveau for skolens undervisning, særligt inden for fremmedsprog, kunne vise sig uhensigtsmæssigt, da man frygtede, at denne skete på bekostning af undervisningen i de for almueskolen traditionelle fag. Desuden frygtede man, at skolen ved at tilbyde gratis undervisning kunne lokke nye medlemmer til det metodistiske trossamfund. Da man i øvrigt mente, at det københavnske skolevæsen udmærket kunne leve op til det eksisterende behov, så man ingen grund til at give tilladelsen. Kultusministeriet støttede denne afgørelse, og afslaget blev meddelt metodistskolen sidst i året 1866.¹⁸⁹

Den hellige Joseph Søstres Skoles protestantiske afdeling

Den katolske Den hellige Joseph Søstres Skole havde tilladelse til at føre en protestantisk afdeling, som dog ikke meddelte nogen form for religionsundervisning. Men da den københavnske skoledirektion nærede mistanke om, at flere af børnene i denne protestantiske afdeling heller ikke uden for skolen modtog den fornødne undervisning i religionen, foreslog man i første omgang skolens bestyrelse, at der blev antaget en lærer fra Folkekirken, som for fremtiden kunne forestå denne. Da bestyrelsen imidlertid ikke ønskede dette, udsendte skoledirektionen i februar 1868 en skrivelse til de pågældende forældre, hvori den krævede, at forældrene inden 14 dage skulle indberette, hvem der underviste deres børn i religion, samt indsende en attest om børnenes religiøse kundskaber enten fra denne lærer eller fra en i Folkekirken ansat præst eller residerende kapellan. Hvis ikke en sådan tilfredsstillende attest blev fremskaffet, ville direktionen herefter i henhold til loven af 2/5-1855 i stedet indkalde disse børn til halvårlig eksamen i religionskundskaber i den offentlige skole.

Skrivelsen medførte tilfredsstillende svar fra de fleste børn, og kun få måtte herefter indkaldes til eksamen.¹⁹⁰

Frøken Samsons indstilling til lærerindeeksamen

Den jødiske Emma Samson ansøgte i 1872 Kultusministeriet om tilladelse til at gå op til skolelærerindeeksamen uden at aflægge prøve i religion. Kultusministeriet svarede, at netop religionsfagene udgjorde den vigtigste del af lærerindeeksamen, hvorfor eksamen ikke kunne bestås uden disse. Man indvilgede derfor i at lade hende aflægge prøve i de resterende fag for eksamenskommissionen, hvorved hun kunne få bevis

¹⁸⁸ *Beretning om det Københavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand*, 1866, s. 55

¹⁸⁹ *Beretning om det Københavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand*, 1866, s. 58-59

¹⁹⁰ *Beretning om det Københavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand*, 1868, s. 60

for de beståede prøver, men ikke et almindeligt eksamensvidnesbyrd, og man understregede, at hun heller ikke opnåede ret til de stillinger, som krævede lærerindeeksamen. Efter at have aflagt den delvise prøve, henvendte frk. Samson sig i foråret 1873 først til skoledirektionen og derefter til Kultusministeriet med en forespørgsel om, hvorvidt de anså hende for berettiget til nogen form for fast ansættelse ved det offentlige skolevæsen.

Kultusministeriet udbad sig skoledirektionens mening i sagen, og efter at have modtaget betænkninger fra sine underordnede skolekommissioner svarede skoledirektionen i en skrivelse af 20. august 1873. Heraf fremgik det, at et flertal i direktionen principielt var negativt indstillet over for at tillade ansættelse i den offentlige skole for personer, som stod uden for Folkekirken. Man var enige om, at der ud over religion var andre fag som dansk og historie, hvori ”...*det paa mange Punkter og i mange Retninger er formodent, at en kristelig Grundskulelse gjør sig gældende hos Læreren.*”¹⁹¹ Det nyindførte klasselærersystem, som sigtede efter at lade en enkelt lærer undervise i alle hovedfag, gjorde ansættelsen af lærere, som kun kunne undervise i bestemte fag, yderligere uhensigtsmæssig. Desuden mente man, at det var rimeligt, at der blev taget hensyn til de forældre og børn, som ville være skeptiske over for en dissenter som lærer. Direktionen udtalte derfor, at den fortsat foretrak teologiske kandidater og seminarister til ansættelse i det offentlige skolevæsen.

I forbindelse med den konkrete sag ville man dog ikke nægte frk. Samson tilladelse til at undervise i tekniske fag som regning, skrivning og håndarbejde, hvis en skolekommission skulle indstille hende til ansættelse. En sådan indstilling kom kort efter fra Østre Betalingskole, og frk. Samson fik den 1. oktober 1873 ansættelse som regnelærer.¹⁹²

I 1878 ansøgte Samson om fastansættelse, hvilket var normen ved en vis anciennitet. På trods af at også dette spørgsmål medførte uenighed i skoledirektionen, endte sagen med, at Samson tildeltes den ønskede fastansættelse.¹⁹³

Søster Stephanie Francoz

I 1880 indstilledes en ny bestyrerinde for Den hellige Joseph Søstres nonneskole, efter at søster Stephanie Francoz året forinden var afgang ved døden. Den katolske menigheds skolekommission indstillede Søster Louise des Anges, og denne godkendtes uden indvendinger af skoledirektionen.¹⁹⁴

¹⁹¹ *Beretning om det Kjøbenhavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand*, 1873, s. 70

¹⁹² *Beretning om det Kjøbenhavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand*, 1873, s. 70-71

¹⁹³ *Beretning om det Kjøbenhavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand*, 1878, s. 80

¹⁹⁴ *Beretning om det Kjøbenhavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand*, 1880, s. 95

Forvaltningen af dissentersager inden for skolevæsenet

De 12 sager, som her er gennemgået, er meget forskellige i karakter og omfang, men tilsammen udgør de væsentlige sager i den københavnske skoledirektions behandling af dissenterrelaterede skolesager i perioden 1849-1879.

En stor del af sagerne handlede om at indrette det københavnske skolevæsen efter de nye vilkår, som var blevet til med Grundloven og den senere skolelovgivning. Der var især tale om, at skoledirektionen skulle vurdere og godkende private dissenterskoler, som enten tidligere havde eksisteret illegalt som f.eks. Mønsters baptistskole, jomfru Mathiesens mormonskole og den katolske nonneskole, eller som oprettedes som en reaktion på de nyvundne rettigheder. Det sidste var tilfældet med metodistsamfundets skole, der desuden fik nedsat en egen autoriseret skolekommission efter trossamfundets officielle anerkendelse i 1865.

Kravet om skoledirektionens godkendelse af private skoler stammede fra den københavnske skoleanordning af 20/3-1844, der som bekendt var strengere end den lovgivning, som med loven af 30/9-1864 kom til at gælde for resten af landet. I de fleste tilfælde lader det til, at selve godkendelsen af de private dissenterskoler foregik mere eller mindre uproblematisk, og at skoledirektionen var villig til at gå på kompromis med de krav, som ellers stilledes til skoleholdere, for at imødekomme dissenternes ønske om egne skoler. Sagen med N.P. Grunnet er den eneste, hvor skoledirektionen viste sig helt utilbøjelig til at udstede en tilladelse til skolehold. Men da sagen udviklede sig til et principielt spørgsmål om forskellen mellem privat undervisning og skolehold, blev det vigtigt for direktionen at sikre, at andre ikke senere ville kunne omgå lovgivningen ved at påberåbe sig retten til at holde privatundervisning. De katolske mødres ansøgning om at ændre erklæringen vedrørende deres børns religiøse opdragelse må også ses som et eksempel på, at forvaltningen ud fra de nye retningslinjer i nogle tilfælde blev gennemført uden større konflikter. I hvert fald er der ikke nogen senere optegnelser i beretningerne, som tyder på, at den sag, hvor ændring af erklæringen nægtedes, senere førte til konflikt. På samme måde er indhentningen af attester vedrørende den religiøse opdragelse af børnene i den protestantiske afdeling under Den hellige Joseph Søstres Skole et resultat af loven af 30/9-1864.

Der, hvor problemer og konflikter opstod, var først og fremmest, når dissenterskolerne ønskede også at optage børn af Folkekirken. Sådanne ansøgninger blev afgivet af baptistskolen i 1852, jomfruerne Levin og Bendixen i henholdsvis 1859 og 1861 og fra metodistskolen i 1866. Desuden rettedes der i samme forbindelse i flere omgange henvendelse fra den katolske menigheds skolekommission. I

langt de fleste tilfælde afvistes ansøgningerne. For nogle var begrundelsen, at den oprindelige tilladelse til skolehold var givet på trods af manglende lærereksamen for at imødekomme trossamfundets ønske om en egen skole. I sagen med metodistskolen udtalte skoledirektionen derimod direkte, at man ikke ønskede at risikere, at optagelse af folkekirkebørn i skolen skulle medvirke til at drage disse og deres forældre til trossamfundet. P.C. Mønster gav også i et brev til skoledirektionen udtryk for, at han troede, at det var grunden til afslaget på hans ansøgning. Han afviste i øvrigt, at frygten skulle være berettiget, da der ikke undervistes religion i skolen. I skoledirektionens sager med den katolske menigheds skolekommission er det også tydeligt, at man ønskede at undgå, at børn af Folkekirken blev påvirkede af den katolske tro. I sagen med den katolske menigheds kirkeskole i 1850'erne omtaltes det, at pastor Grüder havde forsøgt at drage nye medlemmer til den katolske menighed, og dette medførte en skærpet opmærksomhed fra Kultusministeriet.

Der er altså ingen tvivl om, at tilgangen af nye medlemmer til dissentersamfundene af skoledirektionen blev anset for noget, som burde begrænses, og at denne anså sig selv for berettiget til at bruge dette som argument i forvaltningen af skolesager.

På trods af dette var der også flere eksempler på dissenterne, der fik lov til at oprette skoler, som også optog børn af Folkekirken. Dels var der Frederikke Levin og Rosa Bendixen, der begge fik lov at optage folkekirkebørn i deres pigeskoler trods deres jødiske tro. Den samme ret opnåede søster Stefanie Francoz, der dog måtte oprette en særskilt protestantisk afdeling under Den hellige Joseph Søstres Skole. Levin og Bendixen måtte ansætte en godkendt lærer til at forestå de protestantiske børns religionsundervisning, mens der i søster Francoz' protestantiske skole slet ikke undervistes i religion. Det fremgår ikke af sagerne, hvilke begrundelser der lå bag, at disse tilladelser blev givet, mens tilladelsen blev nægtet den baptistiske Mønster, selvom denne påstod, at der ikke undervistes i religion i hans skole.

Parallelt med sagerne om dissenterskolernes optagelse af folkekirkebørn, kan man se sagen om Emma Samson, der søgte om lov til at undervise i det offentlige skolevæsen på trods af sin jødiske tro. Også denne sag er præget af uklarhed, da flertallet i skoledirektionen principielt var imod hendes ansættelse, men alligevel endte med at tildele hende en begrænset tilladelse til at undervise.

Forvaltningssagerne viser, at de egentlige konflikter opstod i de tilfælde, hvor dissenterne og folkekirkemedlemmer ikke levede adskilt. Det var disse tilfælde, som ikke var afklarede i lovgivningen, og det var her man frygtede, at situationen kunne føre til proselytmageri fra dissenternes side. At det især var det sidste, som havde betydning, understøttes af, at skoledirektionen forsvarede praksissen med at optage dissenterbørn i den offentlige skole.

Det faktum, at proselytmageriet af skoledirektionen opfattedes som noget, denne var berettiget til at modarbejde og kunne bruge som argument i forvaltningen, er bemærkelsesværdigt, da både lovgivningsdebatterne og Albertis forespørgsel har vist, at der ikke fandtes nogen definitiv afgørelse i denne sag. Et tegn på, at emnet ikke var helt enkelt eller ufarligt, kan måske læses ud af sagen om jomfru Mathiesens mormonskole. Når skolekommissionen for Frelserens sogn ikke ønskede at varetage tilsynet med en mormonsk dissenterskole, kunne det tyde på, at der var stemmer i det omgivende samfund, som ytrede sig kritisk over for det gejstlige skoletilsyn med dissenterskolerne og skoledirektionens forsøg på at beskytte Folkekirken imod medlemstab.

Beretningerne fra den københavnske skoledirektion er gennemgået frem til 1880, men, som det fremgår, er der en overvægt af sager i de første to årtier. I begge de sager, som optræder i det sidste årti, træffes en afgørelse, som imødekommer dissenterparten. Mens sagen fra den katolske nonneskole bliver fremstillet som en ren formsag, medfører spørgsmålet om Emma Samsons ansættelsesforhold i det offentlige skolevæsen dog en del diskussion. Men egentlige konfliktsager ses altså ikke i periodens sidste årti, og spørgsmålet er, om dette kan ses som udtryk for en tendens.

Delkonklusion: Forvaltningspraksis i det københavnske skolevæsen

Forvaltningspraksissen for dissenterrelaterede sager i det københavnske skolevæsen kan inddeles i to grupper. Så længe dissentersamfundene befandt sig isoleret fra resten af skolevæsenet, blev der fra myndighederne tilsyneladende udvist en velvillighed, som i nogle tilfælde endda fik skoledirektionen til at gå på kompromis med de almindelige regler for at imødekomme dissenterbefolkningens ønske om egne skoler. Men i de sager, hvor dissenterne kom i direkte berøring med elever fra Folkekirken, enten fordi en dissenterskole ønskede at optage disse, eller fordi en dissenterlærer ønskede ansættelse i en offentlig skole, ses der flere eksempler på, at det førte til konflikt. Dette skyldtes i de fleste tilfælde skoledirektionens opfattelse af, at proselytmageri ikke var tilladt og derfor legalt kunne bruges som et argument for at begrænse dissenternes rettigheder. Der fandtes dog ikke i lovgivningen nogen hjemmel for denne opfattelse af proselytmageriet.

Enkelte andre eksempler fra forvaltningssagerne gik dog også direkte imod denne praksis ved at tillade skoler, der blev ledet af dissenterne, at optage folkekirkemedlemmer. I det foregående analyseafsnit vedrørende lovgivningsniveauet refereres Kultusminister C.T. Engelstofts udtalelse om, at den måde, hvorpå religionen var

inkorporeret i skolens værdigrundlag, var afgørende for, om den kunne tillades at optage elever fra andre trossamfund. Det er dog svært at finde tegn på sådanne vurderinger som grundlag for de forskellige afgørelser i forvaltningssagerne.

Samlet set fremstår forvaltningen af denne type sager derfor som uklar og inkonsekvent. Tilsyneladende ensartede sager fører til forskellige afgørelser hos skoledirektionen. Denne praksis i forvaltningen var en naturlig konsekvens af de uklarheder, som lovgivningen havde efterladt, og af de modstridende tolkninger af lovteksterne, som eksisterede blandt lovgiverne selv i Rigsdagen.

Kapitel 5: Afslutning

Sammenfatning af undersøgelsens hovedtemaer

På baggrund af de to analyseafsnit vil i det følgende blive diskuteret nogle af de centrale temaer, som havde gennemgående betydning for realiseringen af religionsfriheden for dissenterne inden for skolevæsenet.

Processen omkring religionsfrihedens realisering var som beskrevet præget af mange forskellige holdninger til, hvilke udfordringer religionsfriheden medførte, hvilke hensyn der burde tages i forbindelse med indførelsen, og dermed også hvilke løsninger der var hensigtsmæssige. Carol Bacchis formuleringer om forholdet imellem den foreslåede politik eller løsningsmodel og selve forståelsen af det pågældende problem er derfor meget aktuelt for specialets undersøgelse. De løsningsmodeller, der blev præsenteret igennem de meget forskelligartede udkast og ændringsforslag under lovgivningsarbejdet, bundede i aktørenes vidt forskellige opfattelser af selve religionsfrihedsbegrebet. Med så forskellige opfattelser af situationen var det kompliceret at finde et fælles udgangspunkt, hvorfra der kunne arbejdes for realiseringen af religionsfriheden. I flere tilfælde ser man i analysen, hvordan rigsdagsdebatten bevægede sig i vidt forskellige retninger, når medlemmerne forsøgte at tilpasse lovforslagene til deres egne opfattelser ved at bringe nye vinkler på de omdiskuterede problematikker ind i debatten eller ved meget omgribende ændringsforslag. Det lader, at de forskellige opfattelser blev ført ind i rigsdagsdebatten af medlemmerne, uden at det dog medførte egentlige forsøg på at nå til et fælles standpunkt.

Rigsdagsmedlemmernes uenigheder var derfor i sig selv hæmmende for lovgivningsarbejdet, og manglerne i lovgivningen påvirkede også den praktiske realisering af religionsfriheden i skoleforvaltningen. Men blandt de forskellige holdninger fandtes desuden flere argumenter for forsigtighed og tilbageholdenhed i forhold til at indrømme dissenterne inden for skolevæsenet en alt for vidtgående religionsfrihed. Det er perspektiverne i disse forbehold, som sammen med de forskellige opfattelser af religionsfrihedsbegreber vil blive diskuteret herunder.

Religionsfrihedsbegrebets betydning

De mest betydningsfulde meningsforskelle handlede om selve religionsfrihedsbegrebets betydning. Analyseafsnittene afslører de forskellige opfattelser af begrebet hos centrale personer i Rigsdagen som f.eks. N.M. Spandet, J.N. Madvig, D.G. Monrad og H.N. Clausen, men også i den katolske menigheds skolekommission og i Københavns

skoledirektion. Uenighederne handlede for det første om, hvorvidt religionsfriheden også omfattede de borgere, som slet ikke vedkendte sig nogen tro. En gruppering i Rigsdagen mente, at den nyindførte religionsfrihed var en rettighed, som skulle sikre rimelige vilkår for alle troende, men ikke tilgodese dem, som stillede sig uden for ethvert trossamfund. Enkelte rigsdagsmedlemmer, deriblandt Spandet, var derimod af den opfattelse, at en fuldstændig og uindskrænket religionsfrihed også måtte anerkende retten til helt at fravælge religion. Altså eksisterede to direkte modstridende opfattelser med hensyn til dette aspekt af religionsfrihedsbegrebet.

For det andet var der blandt rigsdagsmedlemmerne delte meninger om, hvorvidt en fuldstændig realisering af religionsfriheden fordrede en grad af lighed imellem de eksisterende trossamfund. Problematikken handlede hovedsageligt om Folkekirken position og styrkeforhold over for dissentersamfundene, og i dette spørgsmål var vægtningen af det, der hos Erik Nørr betegnes som *Grundlovens dobbelthed*, afgørende. Dobeltheden betød, at det for nogle rigsdagsmedlemmer var paragraffen om statens understøttelse af Folkekirken, der udgjorde det afgørende lovmæssige udgangspunkt, som religionsfriheden måtte tilpasses, mens andre var af den modsatte opfattelse, nemlig at understøttelsen af Folkekirken måtte ske i det omfang, som religionsfriheden tillod.

Som analyserne har vist, var det, der skabte flest komplikationer, spørgsmålet om, hvorvidt religionsfrihed indebar retten til at drive missionsvirksomhed eller proselytmageri. Spørgsmålet knyttede sig også til problematikken omkring dobbeltheden i Grundloven. De rigsdagsmedlemmer og embedsmænd, som mente, at dissentersamfundenes missionsvirksomhed måtte forbydes, argumenterede med, at en accept af missionsvirksomheden ville stride imod forpligtelsen til at understøtte Folkekirken. Andre fandt det urimeligt at forbyde missionsvirksomhed, da den eventuelle konsekvens, at nogen ville forlade et trossamfund til fordel for et andet, var fuldt lovligt for alle landets borgere.

I den lovgivning, som endte med at blive vedtaget i Rigsdagen, ser man en favorisering dels af religion frem for ikke-religion, dels af Folkekirken frem for de resterende dissentersamfund. Med hensyn til missionsvirksomheden nåede rigsdagsmedlemmerne derimod ikke til nogen egentlig afklaring.

De modsatrettede opfattelser vedrørende missionsvirksomheden, som kom til udtryk under rigsdagsdebatterne, medførte bemærkelsesværdigt nok ingen forsøg på at få spørgsmålet afklaret. Det lader snarere til, at der var en generel erkendelse af, at det ikke ville være muligt at nå til enighed om en fælles stillingtagen. Spørgsmålet blev altså forbigået i tavshed i Rigsdagen og kom derfor til fortsat at stå åbent for

forskellige fortolkninger og dermed for en uklar forvaltningspraksis, hvilket også fremgår af sagerne fra den københavnske skoledirektion.

Dermed blev resultatet af de forskellige opfattelser blandt rigsdagsmedlemmerne, dels at man i nogle tilfælde opgav at lovgive og dermed at skabe klare retningslinjer for religionsfrihedens realisering, dels at de mest liberale og udstrakte forståelser af religionsfrihedsbegrebet blev fortrængt af flertallets smallere opfattelse af, hvad religionsfriheden skulle indebære. Det førte til at de dele af befolkningen, der delte den førstnævnte gruppes opfattelse af religionsfrihedsbegrebet, ikke følte, at lovgivningen og forvaltningspraksissen var udtryk for en fuldstændig realisering af religionsfriheden. Altså var det forståelsen af selve religionsfrihedsbegrebet, der var det afgørende for, om religionsfrihedens realisering blev opfattet som tilfredsstillende.

Folkekirkens manglende ordning

Som tidligere nævnt ventede man i årene efter Junigrundloven, at løfteparagraffen om en ordning af Folkekirkens forhold skulle blive indfriet inden for en overskuelig fremtid. På trods af flere initiativer og nedsættelse af kirkekommissioner i 1853 og 1868 førte det ikke til nogen udarbejdelse af en kirkeforfatning. Dette kom også til at påvirke realiseringsprocessen for religionsfriheden.

En del af Rigsdagens medlemmer var betænkelige ved at give folkekirkemedlemmer for stor frihed, da de mente, at Folkekirken, så længe ordningen endnu ikke var gennemført, var ude af stand til selv at definere kirkens rammer og krav til sine medlemmer. Opfattelsen var derfor, at Folkekirken på grund af den manglende ordning stod svagere end de andre anerkendte trossamfund, da lederne af disse kunne formulere samfundenes love og regler og gribe ind over for medlemmer, som ikke levede efter disse. Statens forpligtelse til at understøtte Folkekirken brugtes i den forbindelse som endnu et argument. Rigsdagsmedlemmerne mente, at det ville stride imod Grundlovens § 3, hvis man i religionsfrihedens navn indrømmede friheder, der som resultat stillede Folkekirken svagere end andre trossamfund.

Opfattelsen af, at Folkekirken befandt sig i en situation, hvor den var udsat og ude af stand til selv at forsvare sig, gjorde nogle rigsdagsmedlemmer mere forsigtige med hensyn til at indrømme for vide rammer for religionsfriheden under lovgivningsprocesserne. På den måde kom Folkekirkens uafklarede position i nogle tilfælde til at bremse processen omkring religionsfrihedens realisering.

Religion og moral

Et andet argument, som medførte tilbageholdenhed med hensyn til realiseringen af religionsfriheden, var statens ansvar for at sikre, at alle børn fik en moralsk opdragelse.

Under behandlingsgangene op til loven af 2/5-1855 blev det flere gange fremført som et argument, at forældre havde en vis "råderet" over deres børn, og at man derfor måtte imødekomme de forældre, som havde behov for i perioder at anvende deres børn som arbejdskraft og bidragsydere til husholdningens økonomi. Der eksisterede forskellige holdninger til dette blandt rigsdagsmedlemmerne, men standpunktet om forældrenes ret havde generelt opbakning, og resultatet blev en lovgivning, som gjorde det lettere at tilpasse skolegangen efter forældrenes behov. I debatterne om den moralske opdragelse af dissenterbørn lå fokus hos de fleste rigsdagsmedlemmer derimod på statens forpligtelse til at sikre børnenes bedste.

Før Grundlovens indførelse havde Statskirken haft myndighed over hele den danske befolkning og stået som garant for befolkningens moralske og kristelige tilstand. De eneste, som stod uden for denne kontrol, var den meget fåtallige dissenterbefolkning. Men efter Grundloven og religionsfrihedens indførelse måtte dissenterne opfattes som fuldgyldige borgere med de samme rettigheder og forpligtelser som resten af befolkningen. Myndighederne havde derfor også det samme ansvar for at sikre en lige så god og tilstrækkelig skolegang og opdragelse for dissenterbørn som for børn af folkekirkemedlemmer.

Kravet om, at alle børn skulle opdrages til moralske borgere, var en naturlig udvikling af tidligere tiders krav om, at den danske befolkning skulle udgøres af retskafne kristne. Rigsdagsmedlemmernes udtalelser vedrørende spørgsmålet om dissenterbørns opdragelse under den proces, som førte til 1851-loven, viser tydeligt, at der i datidens moralbegreb lå en betydning, som baseredes på et religiøst fundament, og at det for de fleste af periodens meningsdannere ikke var muligt at adskille den moralske opdragelse fra en religiøs opdragelse. Denne forståelse af en moralsk opdragelse komplicerede naturligvis myndighedernes forhold til dissenterforældrene. I de tilfælde, hvor der var tale om et anerkendt trossamfund, kunne kontrollen med opdragelsen betros samfundets præsteskab. Mere kompliceret var det, når det drejede sig om medlemmer af et ikke-ankendt trossamfund eller om børn af et blandet ægteskab. Hos flere rigsdagsmedlemmer ses en mistillid til de personer, som valgte at gifte sig med et medlem af et andet trossamfund. Et sådan valg blev opfattet som et udtryk for, at personen ikke tog sin egen tro alvorligt, og dermed at personens moralske tilstand var anløben. Derfor betvivledes disse forældres egnethed til at forestå en tilstrækkelig børneopdragelse, og dette blev brugt som et argument for, at staten nødvendigvis måtte kontrollere og opstille rammerne for dissenternes frihed med hensyn til den religiøse opdragelse af deres børn.

Problematikken handler derfor på den ene side om, at den moralske opdragelse, som staten anså sig selv som forpligtet til at sikre alle landets børn, blev opfattet som uadskillelig fra en religiøs opdragelse.

På den anden side handler det om, i hvilken grad voksne, myndige borgeres ret til religionsfrihed også indebar en forstærket ret til at bestemme over deres børns opdragelse. Der var altså tale om en vægtning af forældrenes rettigheder over for det, som staten opfattede som en sikring af barnets tarv.

Som undersøgelsen har vist, blev denne problematik løst af Rigsdagen med 1851-lovens § 11 ved at lade skoletilsynet stå for kontrollen med dissenterbørnenes moralske opdragelse. Ved eksamination skulle skolebestyrelsen kontrollere, at børnene var i besiddelse af *de moralske og almindelige religiøse Begreber*. Det betød, at det blev op til lærerne i den daglige undervisning at skelne den undervisningen i dette fra den traditionelle religionsundervisning.

Dermed var løsningsmodellen i 1851-loven udtryk for en opfattelse af den moralske børneopdragelse, som ikke bare knyttede sig til religionen, men også blev defineret på en bestemt måde, der lå så tæt op ad det folkekirkelige værdigrundlag, at det offentlige skolevæsens lærere kunne bistå til selve opdragelsen. Myndighederne fandt det desuden passende at lade det offentlige skolevæsen, der som påvist var tæt knyttet til Folkekirken, varetage kontrollen med dissenterbørns moralske opdragelse gennem det traditionelle tilsynsvæsen, hvor gejstlige fra Folkekirken var direkte repræsenteret. Analysen af forvaltningssagerne viser ikke nogen direkte eksempler på, at denne praksis blev kritiseret af dissenterbefolkningen, men skolekommissionen for Frelserens sogns uvillighed til at blande sig i tilsynet med den mormonske skole kan dog ses som et tegn på, at synspunktet om det urimelige i at lade gejstlige fra Folkekirken føre tilsyn med dissenterbørns skolegang og opdragelse eksisterede nogle steder i samfundet.

Dissenterne som trusselsbillede

Man kan undre sig over, at dissenterbefolkningen optog så meget opmærksomhed i de politiske debatter, når den gennem hele den periode, som specialet dækker, udgjorde under 1% af den samlede befolkning. To dissentersamfund nævntes direkte af kritiske politikere under rigsdagsdebatterne; nemlig katolikkerne og mormonerne. Det var særligt katolikkerne, der blev fremhævet som en trussel, og det var også med dette trossamfund, at de fleste og alvorligste konflikter i skoleforvaltningen opstod.

En grund til dette kritiske syn kan være, at netop de to trossamfund var kendt for deres missionerende karakter og derfor udgjorde en større potentiel trussel imod Folkekirkens i forhold til at bevare et intakt medlemstal. Det var nemlig det missionerende eller proselytmageriet, der ofte blev nævnt i forbindelse med truslen fra den katolske kirke. Denne forklaring kan også bakkes op af, at f.eks. det jødiske trossamfund, som ikke forbindes med samme aktive

missionsvirksomhed, ikke nævntes i rigsdagsdebatterne og kun optrådte i ukomplicerede forvaltningssager ved den københavnske skoleforvaltning. Argumenterne imod de missionerende trossamfund var desuden knyttet til en forståelse af religionsfriheden, hvor Grundlovens paragraf om statens understøttelse af Folkekirken blev tolket som et pålæg om at forhindre et hvert medlemstab. Det betød, at der eksisterede en opfattelse af, at religionsfriheden kunne realiseres, uden at det ville medføre et øget antal dissenterne. Den missionerende karakter hos nogle trossamfund kan dermed have været en afgørende faktor for det omgivende samfunds mere eller mindre kritiske bedømmelse.

Den kendsgerning, at det mormonske trossamfund var så relativt nyt og derfor ukendt og fremmedartet i Danmark, kan også have medvirket til yderligere mistillid fra myndighederne. Men denne forklaring kan derimod ikke anvendes på den katolske kirke, som jo netop havde en lang historie i landet. Samfundets problematiske forhold til de danske katolikker i 1800-tallet er dog blevet behandlet flere steder. En anerkendt udlægning er, at den danske og skandinaviske selvpfattelse i høj grad var knyttet til den protestantiske kirkes historiske opposition til katolicismen. Der var dog ikke alene tale om religiøse modsætningsforhold, men også om en mere generel kulturel og social antikatolicisme, som knyttedes til den nationale identitet. Katolske dissenter opfattedes derfor hos dele af den danske befolkning som værende i opposition til selve den danske nationalidentitet.¹⁹⁵

I forhold til dette speciales fokus på dissenterne inden for skolevæsenet er der ingen tvivl om, at skolevæsenets folkekirkelige fundament komplicerede situationen. Det er misvisende at tale om et egentligt dissenterskolevæsen, da størstedelen af de danske dissenterbørn gik i offentlige skoler, og da de særlige dissenterskoler, som undersøgelsen har vist, ofte ønskede også at optage elever fra andre trossamfund. Desuden søgte flere dissenterlærere også stillinger inden for de offentlige skoler. Dissenterbefolkningen havde dermed berøring med det offentlige skolevæsen i flere forskellige sammenhænge, og dissenterne bragte kravet om religionsfrihedens lige rettigheder uanset det religiøse tilhørsforhold med sig. Da skolevæsenet som et levn fra Statskirkens tid var tæt knyttet til den luthersk-evangeliske kirke og tro, kom dissenternes krav til at virke som en stor udfordring for organisationen og de traditionelle værdier. Skolevæsenet var i sin opbygning ikke i stand til at rumme de forskelligheder, som dissenternes krav lagde op til. For at kunne det havde en gentænkning af hele skolevæsenets system været nødvendig. Men som den første analysedel har vist, blev det af flere regerings- og rigsdagsmedlemmer anset for

¹⁹⁵ Se Yvonne Maria Werner: *Nordisk katolicism. Katolsk mission och konversion i Danmark i ett nordisk perspektiv.*, 2005, s. 23-32 og Jes Fabricius Møller: "Katolikkernes stilling og antikatolicismen i Danmark 1800-1849" i *Kirkehistoriske Samlinger 2012*, 2012, s. 114

urimeligt, hvis en imødekommelse af dissentermindretallet skulle ske på bekostning af resten af befolkningens bekvemmelighed, og en omstrukturering af det danske skolevæsen ville naturligvis have været en enorm opgave.

Spørgsmålet er altså, om opfattelsen af dissenterbefolkningen som en trussel imod skolevæsenets og dermed det danske samfunds grundlæggende værdier skyldtes et fokus på statens forpligtelse til at støtte Folkekirken og dermed bekæmpe enhver medlemstab for denne, om den skyldtes, at store dele af den danske befolkning definerede sig selv kulturelt som protestantisk og antikatolsk, eller om den skyldtes, at dissenterbefolkningen trods sit lille antal udfordrede de samfundsinstitutioner, der var overleveret fra Statskirkens tid. Det mest sandsynlige er nok, at der var tale om en kombination af alle disse forklaringer.

Religionsfriheden i et fremskridtsperspektiv

Som nævnt i afsnittet om den hidtidige forskning giver Anette Faye Jacobsen i sin fremstilling af dissenternes vilkår inden for skolevæsenet efter 1849 det indtryk, at myndighederne på grund af religionsfrihedens indførelse bare måtte se til uden at kunne gøre noget aktivt imod dissenternes voksende antal. Fremstillingen svarer ikke helt til det billede af situationen, som dette speciale analyser fremkommer med.

Analyserne viser derimod, at det langt fra i alle tilfælde faldt ud til dissenterbefolkningens fordel, når embedsmænd i skoleforvaltningen skulle tolke den uklare lovgivning om dissenternes vilkår. Det gælder særligt spørgsmålet om, hvorvidt religionsfriheden indebar retten til at drive missionsvirksomhed og dermed retten for dissenterskoler til at optage børn fra andre trossamfund.

Uoverensstemmelsen kan formentlig forklares med, at Jacobsens tidlige perspektiv strækker sig helt frem til 1920, og at hun derfor ikke fokuserer på tiden umiddelbart efter Grundlovens indførelse, men i stedet forsøger at give en samlet karakteristik af hele perioden. Ifølge Jacobsen var der altså på længere sigt tale om, at myndighedernes aktive indgriben afløstes af en mere passiv tilgang, der kan tolkes som en accept af udviklingen. Måske er det også denne tendens, man kan se spor af ved det faldende antal dissentersager hos den københavnske skoledirektion fra omkring 1870, som er omtalt i specialets andet analyseafsnit.

De forskellige udlægninger i henholdsvis Jacobsens fremstilling og dette speciale tyder på, at situationen omkring religionsfrihedens realisering ændrede karakter enten i slutningen af den periode, som specialet dækker, eller relativt kort tid efter, og en forklaring kan måske findes i samtidens generelle politiske situation.

Grundlovsrevisionen i 1866 er i historieskrivningen blevet opfattet som en konservativ reaktion på de store omvæltninger fra 1849 og et forsøg på i nogle henseender at vende tilbage til noget, der lignede

situationen før Junigrundloven.¹⁹⁶ Årtierne umiddelbart efter Junigrundloven lader således til at have været præget af overvældelse over de store forandringer, som Grundloven havde medført, og et ønske om at bevare så meget som muligt af det gamle intakt, og det er muligvis i dette lys, at man skal se myndighedernes forsigtighed med hensyn til at indrømme dissenterne fuld religionsfrihed i deres forhold inden for skolevæsenet. Forsigtighed og konservatisme var måske i lige så høj grad karakteristisk for denne periode som den udvikling og det fremskridt, som tiden ofte forbindes med.

¹⁹⁶ Se f.eks. Kristian Hvidt: *Det folkelige gennembrud 1850-1900* i Olaf Olsen (red.): *Gyldendal og Politikens Danmarks historie*, bind 11, 2004, s. 150-56

Konklusion

Der var mange faktorer, som bidrog til at komplicere realiseringen af religionsfriheden i forhold til dissenterne inden for skolevæsenet.

Først og fremmest betød de mange forskellige opfattelser af religionsfrihedsbegrebet og af vægtningen af religionsfrihedsparagrafferne overfor Junigrundlovens § 3, at lovgivningsarbejdet blev besværet. Selvom der i 1850 blev taget initiativ til en ambitiøs trosfrihedslov, betød meningsforskellene, at man kun kunne nå til enighed om at vedtage en lovgivning, som afklarede de mest presserende dele af problematikken. De love, som blev gennemført i de første årtier efter Grundloven, efterlod derfor flere spørgsmål uafklarede og åbne for forskellige tolkninger. Dette bevirkede på forvaltningsniveauet, at ensartede sager kunne føre til forskellige afgørelser, og at forvaltningen generelt blev præget af inkonsekvens. Den endelige konsekvens af disse uklarheder var, at dele af den danske befolkning oplevede, at der var uoverensstemmelse imellem grundlovsparagrafferne og den øvrige lovgivning, og at de derfor ikke opnåede fuld religionsfrihed med Grundloven af 1849.

Hvis man sammenligner resultaterne af denne undersøgelse med de forklaringer, som er blevet givet i den hidtidige forskning, så kan det billede, som fremstilles der, bekræftes lang hen ad vejen. *Grundlovens dobbelthed* og den manglende eller uklare lovgivning udgør en væsentlig del af forklaringen. Det, som dette speciale kan bidrage med, er at give en mere detaljeret beskrivelse af situationen ved at spore kilderne til den uklare lovgivning tilbage til rigsdagsmedlemmernes forskellige og modsatrettede holdninger og forståelser af religionsfrihedsbegrebet.

Spørgsmålet om, hvorvidt religionsfriheden reelt blev indført i Danmark i både teori og praksis inden for de første tre årtier efter Grundloven, afhænger i sidste ende af ens opfattelse af religionsfriheden. Det handler ikke bare om de forskellige forventninger til, hvilke konkrete konsekvenser religionsfriheden skulle medføre, men også om den grundlæggende forståelse af selve religionsfrihedsbegrebet. Dette begreb blev forstået anderledes i midten af 1800-tallet end i dag, men der fandtes også flere vidt forskellige opfattelser af begrebet på dette tidspunkt. De forskellige forståelser resulterede i, at der i nogle dele af befolkningen kom til at eksistere en opfattelse af, at religionsfriheden ikke blev realiseret fuldstændigt trods af grundlovsfæstningen, samtidig med at andre opfattede realiseringen som fuldført.

Som nævnt i indledningen er der endnu i dag folk, der mener, at religionsfriheden i Danmark ikke er fuldstændig. Hverken ordningen af Folkekirkens eller dissenternes forhold er endnu blevet gennemført ved

lov, men begge løfteparagraffer optræder endnu i den nu gældende Grundlov fra 1953.¹⁹⁷

Dette speciale giver et billede af den lange proces fra Grundlovens vedtagelse, til at religionsfriheden reelt var ført ud i praksis, og dissidenternes forhold begyndte at være afklarede. På et mere overordnet plan kan undersøgelsens resultater måske være med til at nuancere opfattelsen af i hvilken grad Grundloven ændrede samfundet ved sin indførelse i 1849.

¹⁹⁷ Henholdsvis § 66 og § 69 i Danmarks Riges Grundlov af 05/06-1953

Abstract

The introduction of freedom of religion in the Danish school system

Freedom of religion was introduced in Denmark with Danmarks Riges Grundlov (the Constitutional Act of Denmark) in 1849. Prior to the introduction, the Danish population, with only few exceptions, belonged to the Evangelical Lutheran State Church. The constitution claimed that no civil or political rights could be denied any Danish citizen on account of his religious belief. This led to radical changes for the religious dissidents in Denmark, but some still felt that the freedom of religion had not been fully granted to all.

Historically, the Danish school system was closely connected to the Evangelical Lutheran church, and this complicated the implementation of the freedom of religion within the public school system.

Through the examination of relevant legislation adopted during the period and of the legal principles revealed in cases involving dissidents in the school system, the thesis investigates the theoretical and the practical introduction of freedom of religion for dissidents in the Danish school system within the period 1849-1880.

The study identifies many different and mutually conflicting perceptions of the concept of freedom of religion. These differences existed among the members of Rigsdagen (the Parliament) and of Københavns Skoledirektion (the school authorities of Copenhagen). The differences of perception led to difficulties regarding the legislative process. As a result the legislation concerning freedom of religion and the dissidents was inadequate and ambiguous, and to some degree its effects were inconsistent. These unclear conditions left many aspects of the management of the school system open to different interpretations, the result being a practice that was perceived as unpredictable and in some cases unfair.

Conclusively, the thesis argues that the extent to which the religious freedom was implemented in the Danish school system by 1880 depends on the definition of the very concept of the freedom of religion. During the mid-19th century several different perceptions of freedom of religion were recognized, with the consequence that while some people were satisfied with the initiatives taken to introduce freedom of religion in the Danish school system, others found that the implementation remained incomplete and insufficient due to the rigid administration of governmental control.

Litteratur- og kildeoversigt

Litteratur

Appel, Charlotte og og Ning de Coninck-Smith (red.): *Danske skolehistorie. Hverdag, vilkår og visioner gennem 500 år*, Aarhus Universitetsforlag (under udgivelse) [information om projektet på: <http://edu.au.dk/forskning/projekter/danskskolehistorie/> (01.04.2013)]

Bacchi, Carol: *Analysing Policy: What's the problem represented to be?*, Pearson Australia, 2009

Hvidt, Kristian: *Det folkelige gennembrud 1850-1900* i Olaf Olsen (red.): *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, bind 11, Gyldendal og Politiken, 2004

Koselleck, Reinhart: *Begreber, tid og erfaring*, Hans Reitzels Forlag, 2007

Larsen, Joakim: *Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1536-1784*, Schultz, 1916/Unge Pædagoger, 1984

Larsen, Joakim: *Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1784-1818*, Thaning & Appel, 1893/Unge Pædagoger, 1984

Larsen, Joakim: *Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818-1898*, Schubothe, 1899/Unge Pædagoger, 1984

Lausten Martin Schwarz: *Folkekirken og jøderne*, Forlaget ANIS, 2007

Møller, Jes Fabricius: "Katolikkernes stilling og antikatolicismen i Danmark 1800-1849" i *Kirkehistoriske Samlinger 2012*, Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, 2012, s. 113-35

Nørr, Erik: *Det højere skolevæsen og kirken. Faget Religion i sidste halvdel af det 19. århundrede*, Akademisk Forlag, 1979

Nørr, Erik: *Skolen, præsten og kommunen*, Jurist- og Økonomiforbundets Forlag, 1994

Ordbog over det danske Sprog, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab : <http://ordnet.dk/ods/ordbog?aselect=Dissenter&query=dissenter> ; <http://ordnet.dk/ods/ordbog?aselect=Dissident&query=dissenter> (27.11.2012)

Rasmussen, Jens: *Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven af 1849.*, Syddansk Universitetsforlag, 2009

Rasmussen, Jørgen Nybo (red.): *Religionsfrihed i 150 år. En jubilæumshilsen fra danske katolikker og baptister*, Ælnoths Skriftserie nr. 9, 1999

Sonne, Pernille: *Myten om et Pennestrøg fra:*
<http://www.dpb.dpu.dk/index.php?id=7907> (27.02.2013)

Werner, Yvonne Maria: *Nordisk katolicism. Katolsk mission och konversion i Danmark i ett nordisk perspektiv.* Makadam Förlag, 2005

Trykte kilder

Lovgivningsmateriale

Anordning af 29/7-1814 for Almue- og Borgerskolevæsenet i Kiøbenhavn, 29/7-1814, trykt i: *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve, samt andre trykte Anordninger som fra Aar 1670 ere udkomne, tilligemed et nøiagtigt Udtog af de endnu gjeldende, for saavidt samme i Almindelighed angaae Undersaatterne i Danmark.*, ved Jacob Henric Schou, København , 1815, s. 275-305

Anordning af 29/7-1814 for Almueskolevæsenet i Kiøbstæderne i Danmark, Kiøbenhavn undtagen, 29/7-1814, trykt i: *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve, samt andre trykte Anordninger som fra Aar 1670 ere udkomne, tilligemed et nøiagtigt Udtog af de endnu gjeldende, for saavidt samme i Almindelighed angaae Undersaatterne i Danmark.*, ved Jacob Henric Schou, København , 1815, s. 233-75

Anordning af 29/7-1814 for Almueskolevæsenet paa Landet i Danmark, 29/7-1814, trykt i: *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve, samt andre trykte Anordninger som fra Aar 1670 ere udkomne, tilligemed et nøiagtigt Udtog af de endnu gjeldende, for saavidt samme i Almindelighed angaae Undersaatterne i Danmark.*, ved Jacob Henric Schou, København , 1815, s. 186-233

Anordning af 20/3-1844 angaaende Borger- og Almueskolevæsenet i Kiøbenhavn, 20/3-1844, trykt i: *Kongelige Forordninger og Aabne Breve, samt andre ved Trykken bekendtgjorte Lovbud, tildeels i Udtog og forsynede med Register og Henviisninger 1844-47*, udg. af Dr. Kolderup-Rosenvinge, København, 1848, s. 150-82

Danmarks Riges Grundlov af 05/06-1849, trykt i: *Danmarks Riges Grundlove 1849, 1866, 1915, 1953*, udg. af Henning Koch og Kristian Hvidt, Christian Ejlers' Forlag, København, 1999

Forordning af 13/1-1736 angaaende den tilvoxende Ungdoms Confirmation og Bekræftelse i deres daabes Naade, 13/1-1736, trykt i: *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve, samt andre trykte Anordninger som fra Aar 1670 ere udkomne, tilligemed et nøiagtigt Udtog af de endnu gjeldende, for saavidt samme i Almindelighed angaa Undersaatterne i Danmar og Norge.*, ved Jacob Henric Schou, København, Trykt hos Sebastian Popp 1795, s. 241-49 (citat fra s. 242)

Kgl. Resolution af 8/5-1848 trykt i: *Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Expeditioner Geistligheden i Danmark vedkommende* udg. af C.F. Schwartzkopf, København, 1848, s. 43

Kirke- og Underviisnings-Ministeriets Cirkulære af 7(16)/12-1848 trykt i: *Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Expeditioner Geistligheden i Danmark vedkommende* udg. af C.F. Schwartzkopf, København, 1848, s. 172-78

Lov af 13/4-1851 om Ægteskabs Indgaaelse udenfor de anerkjendte Troessamfund eller imellem Medlemmer af forskjellige Troessamfund, m.V., 13/4-1851, trykt i: *Love og Anordninger samt andre offentlige Kundgjørelser Danmarks Lovgivning vedkommende*, udg. af T. Algreen-Ussing, København, Gyldendalske Boghandlings Forlag i det Schulziske Officin, 1852, s. 260-65

Lov af 2/5-1855 indeholdende nogle forandrede Bestemmelser i Anordningerne om Skolegangen og om Udskrivningen af Skolen, 2/5-1855, trykt i: *Love og Anordninger samt andre offentlige Kundgjørelser Danmarks Lovgivning vedkommende*, udg. af T. Algreen-Ussing, København Gyldendalske Boghandlings Forlag hos Schulz, 1857, s. 218-19

Lov af 30/9-1864 om Tillæg til Loven af 2den Mai 1855, 30/9-1864, trykt i: *Love og Anordninger samt andre offentlige Kundgjørelser Danmarks Lovgivning vedkommende*, udg. af T. Algreen-Ussing, København, den Gyldendalske Boghandling hos Schulz, 1865, s. 261-62

Samling af Bestemmelser vedrørende Københavns kommune 1628-1864, Direktoratet for Stadens Almindelige Øvrighedsforretninger, København, 1919

Øvrige trykte kilder

Beretning om det Kjøbenhavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand,
København, 1845-1880

Danmarks Statistik. Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. Aarhundrede.,
Statens Statistiske Bureau, 1905

Rigsdagstidende, København, 1849-1865

Utrykte kilder

Stadsarkivet, Skoledirektoratets arkiv, Korrespondance m.v., Journal for Skoledirektionen:

Journalnr. (223)303/1851 vedrørende Jomfru Mathiesens mormonskole:

Brev fra Kbh.s skoledirektion til Kultusministeriet af 29.08.1851

Brev fra Kultusministeriet til Kbh.s skoledirektion af 16.09.1851

Brev fra Kbh.s skoledirektion til for Frelserens sogns skolekommission af 30.09.1851

Cirkulære fra Kbh.s skoledirektion til alle københavnske skolekommissioner af 30.09.1851

Journalnr. 272/1856 vedrørende Mønsters baptistskole:

Brev fra Helliggejst sogns skolekommission til Kbh.s skoledirektion af 10.11.1849

Brev fra Frelserens sogns skolekommission til Kbh.s skoledirektion af 11.02.1850

Brev fra Kbh.s skoledirektion til Frelserens sogns skolekommission af 29.02.1850

Brev fra Kbh.s skoledirektion til Mønster af 03.03.1852

Brev fra Mønster til Kbh.s skoledirektion af 27.05.1852

Brev fra Kultusministeriet til Kbh.s skoledirektion af 14.06.1852

Brev fra Kbh.s skoledirektion til Kultusministeriet af 16.07.1852

Brev fra Kbh.s skoledirektion til Mønster af 20.08.1852

Brev fra Mønster til Kbh.s skoledirektion af 03.09.1852

Brev fra Kbh.s skoledirektion til Helliggejst sogns skolekommission af 29.11.1853